

6

DE OORSPRONG VAN MENSWETENSCHAPPEN, NATUURWETENSCHAPPEN EN FILOSOFIE

162

Allan Bloom

Toen Allan Bloom, hoogleraar aan de universiteit van Chicago, in 1987 *The Closing of the American Mind* publiceerde (vertaald als *De gedachteloze generatie*), kon hij niet weten hoe berucht hij zou worden. Kwaad over het 'steeds dommer maken' dat hij overal om zich heen zag, bracht hij strijdlustig zijn visie naar voren dat de 'hoge cultuur' het voornaamste doel van het onderwijs moest zijn. En boven alles, schreef hij, moeten we aandacht besteden aan de oude Grieken omdat zij 'de modellen voor de moderne ontwikkelingen' al hadden ontwikkeld. Volgens Bloom konden we nog het meest leren van de filosofen en dichters van de klassieke wereld omdat de grote problemen die zij behandelden in de loop der eeuwen niet veranderd zijn. Ze hebben nog steeds de kracht om ons te informeren en te transformeren, volgens Bloom, om ons te emotioneren en 'ons wijzer te maken'.¹

Zijn boek riep een storm van protest op. Aan beide kanten van de Atlantische Oceaan werd het een bestseller en Bloom had zichzelf tot beroemdheid en rijk man getransformeerd. Maar hij werd wel neergesabeld. Toen een jaar later op Chapel Hill, de campus van de universiteit van North Carolina, een wetenschappelijke conferentie over de toekomst van het hoger onderwijs gehouden werd, hekelde 'spreker na spreker' Bloom en andere 'cultureel conservatieven' zoals hij. Volgens de *New York Times* zagen deze academici Blooms boek als een poging om 'de zienwijzen van dode, blanke, Europese mannen' op te dringen aan een generatie studenten die in een andere wereld leefde, waar de problemen van stadstaatjes van 2500 jaar geleden allang totaal onbelangrijk zijn.

Kitto

Deze 'cultuuroorlog' wordt nu niet meer op het scherpst van de snede uitgevochten, maar het is nog steeds noodzakelijk om uit te leggen waarom de oude geschiedenis van een klein Europees land zo belangrijk is. Zo begint H.D.F. Kitto zijn boek *The Greeks* met de woorden: 'Van de lezer wordt gevraagd om voorlopig als een redelijk zeker feit te accepteren dat in een deel van de wereld dat al eeuwen beschaafd was, en behoorlijk beschaafd, geleidelijk een volk verscheen dat niet erg talrijk was, niet erg machtig en niet erg goed georganiseerd, maar dat een heel nieuw concept had van waar het leven van de mens toe diende en voor het eerst liet zien waar de menselijke geest voor was bedoeld.'² Of, zoals Sir Peter Hall het in zijn *Cities in Civilisation* (1998) uitdrukte in een hoofdstuk over het oude Athene dat hij 'De bron' noemde: 'Het cru-

Ideeën

Peter Hall

ciële punt van Athene is dat het de eerste was. En niet zomaar de eerste: het eerst in zoveel dingen die sindsdien belangrijk gevonden worden in de westerse maatschappij. Athene in de 5e eeuw v.C. gaf ons democratie in de meest zuivere vorm. ... Zij gaf ons filosofie, inclusief politieke filosofie, in een zo afgeronde, zo complete vorm dat nauwelijks nog iemand er meer dan duizend jaar lang iets aan toe te voegen had. Zij gaf ons de eerste systematisch geschreven geschiedenis ooit. Zij ordende medische en wetenschappelijke kennis en baseerde deze voor het eerst op generalisaties die waren afgeleid van empirische observaties. Zij gaf ons de eerste lyrische poëzie, en daarna komedie en tragedie, en zo ontzettend verfijnd en volwassen alsof zij eerst honderden jaren in de Griekse zon hadden gerijpt. Zij liet ons de eerste naturalistische kunst na; voor het eerst werden menselijke wezens voor eeuwig gevangen en uitgebeeld met een ademhaling, een glimlach. Zij legde de principes en de normen van de architectuur vast...³

Een nieuw concept van waar het leven van de mens toe diende. De bron. De eerste op zoveel gebieden die ertoe doen. Dat is waarom het oude Griekenland belangrijk is, ook nu nog. De oude Grieken mogen dan al lang dood zijn, voornamelijk blank, en inderdaad, tegen de huidige maatstaven heel erg mannelijk. Maar bij de ontdekkings- tocht van wat de historicus (en bibliothecaris van de Library of Congress) 'dat wonderlijke instrument vanbinnen' noemt – het dappere menselijk brein en zijn vermogen tot observeren en redeneren – blijkt dat de Grieken ons veel meer hebben nagelaten dan enige vergelijkbare groep. Hun erfenis is de grootste die de wereld tot nu toe verkregen heeft.⁴

Die nalatenschap heeft twee principiële aspecten. Het ene is dat de Grieken de eersten waren die echt begrepen dat de wereld gekend kan worden, dat kennis verkregen kan worden door systematische observatie, zonder hulp van de goden, dat er een orde in de wereld en het universum is die uitstijgt boven de mythen van onze voorouders. En het tweede principe is dat er een verschil bestaat tussen natuur – die onveranderlijke wetten volgt – en dat wat de mens bezighoudt, waarin een dergelijke orde niet bestaat maar waar die wordt opgelegd of overeengekomen, die verschillende vormen kan hebben, die veranderlijk is. Vergeleken met het idee dat de wereld alleen via God of in relatie met God begrepen kan worden, of helemaal niet, was dit een geweldige overgang.

163

Nalatenschap
v.d. Grieken

① wereld kan gekend worden door systematische observatie

② natuur volgt onveranderlijke wetten
mens volgt veranderlijke wetten.

Griekenland

De eerste boeren van Griekenland lijken zich 6500 jaar v.C. in het noorden van Griekenland te hebben gevestigd, rond Thessaloniki. Het Grieks is vermoedelijk echter niet eerder dan 2500 v.C. geïntroduceerd, mogelijk door binnenvallende, aan de Ariërs verwante volkeren van de Russische steppe. (Met andere woorden, net zulke volkeren als die welke rond dezelfde tijd Noord-India binnendrongen.) Tot minstens 2000 v.C. waren de welvarende Griekse steden niet ommuurd. De bronzen dolken werden steeds langer en uiteindelijk werden het zwaarden.⁵

Het huidige Griekenland bestaat uit talloze eilanden en een aantal schiereilanden, en deze verspreide ligging kan de ontwikkeling van de stadstaat in de hand hebben gewerkt. Het koningschap en de aristocratische heldencultuur, de universele politieke situatie bij Homerus, is aan het begin van de geschiedenis (rond 700 v.C.)

De oorsprong van menswetenschappen, natuurwetenschappen en filosofie

HOMEROS
Jelen
Odyssee

verdwenen. Wat er in Athene gebeurde, laat zien waarom – en hoe – de monarchie werd afgeschaft.⁶ De koninklijke privileges werden voor het eerst aangetast toen de edelen een aparte oorlogsaanvoerder, de archon, kozen omdat de priester-koning uit die tijd geen strijder was. Daarna werd de archon echter boven de koning verheven. Volgens de traditie was de eerste archon Medon, die de functie zijn leven lang vervulde en naliet aan zijn familie. De koning verloor zijn wereldlijke macht maar bleef de opperpriester van de stad. De wettelijke plichten werden verdeeld: de archon deed de zaken die over bezit gingen terwijl de koning religieuze zaken en moord behandelde. Hier liggen dus parallellen met wat er in Mesopotamië gebeurde.⁷

De oorlog was het decor waartegen zich enkele verhalen afspeelden die bijzonder belangrijk zouden zijn in het Griekse zelfbewustzijn en die tot de eerste geschreven meesterwerken van de westerse literatuur zouden gaan behoren. Ze gingen over de Egeïsche (dat wil zeggen Myceense) expeditie tegen Troje, een stad in Klein-Azië, het huidige Turkije. De twee grote heldendichten van Homerus, de *Ilias* en de *Odyssee*, worden vaak de oudste literatuur genoemd, de 'oerbron' waaruit alle Europese literatuur voortkomt, de 'poort' naar nieuwe denkrichtingen. Samen bestaan ze uit 28.000 regels, en vóór hun ontstaan en nog honderden jaren later 'is er niets dat in de verste verte lijkt op deze meesterwerken'. De genialiteit van Homerus werd al in het oude Griekenland zelf erkend. Atheners verwezen naar zijn boeken als vrome christenen naar de bijbel of moslims naar de koran. Toen Socrates terechtstond omdat hij nieuwe goden verzonnen zou hebben, haalde hij ter verdediging verzen uit de *Ilias* aan.⁸

Een belangrijk aspect van deze werken is dat zij sterk verschillen van de vroege bijbelverhalen, die volgens de meeste geleerden uit dezelfde tijd stammen. De bijbel is door veel handen geschreven zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, maar handelt over één thema: de geschiedenis van het volk de Hebreërs en wat daardoor wordt onthuld over Gods bedoeling. Het is de geschiedenis van gewone stervelingen, in feite kleine, gewone mensen die aan de goddelijke wil trachten te voldoen. Andere volkeren aanbidden andere goden en daarin zijn zij fout: ze verdienen – en krijgen – geen enkel medeleven. De verhalen van Homerus gaan echter niet over gewone mensen maar over helden en goden die ergens in uitblinken. Maar de verhalen zijn geen echte geschiedenis. Ze lijken meer op de moderne roman in die zin dat een episode tot in detail wordt bestudeerd om te zien wat die ons over de aard van de mens kan leren. In de woorden van Horatius duikt Homerus *in medias res*, midden in de gebeurtenissen. Bij Homerus zijn de goden echter niet 'onkenbaar'. Ze zijn zelfs zeer menselijk, met alle menselijke problemen en mislukkingen. Niet minder significant is dat de tegenstanders van Homerus' helden ook helden zijn, die soms ook met sympathie behandeld worden en hun eigen waardigheid en eer hebben. Bij het componeren van zijn heldendichten maakte Homerus gebruik van een groot aantal gedichten en liederen die al generaties lang mondeling waren overgeleverd. Ze waren voortgekomen uit mythen; het Griekse *mythos* betekent 'woord' in de zin van 'het laatste woord', een afsluitende opmerking. Het staat in tegenstelling tot *logos*, dat ook 'woord' betekent maar dan in de zin van een waarheid die betwist kan worden en mogelijk veranderd. En terwijl *logoi* gebruikt werden in proza, werden *mythoi* in poëzie vastgelegd.

De verhalen van Homerus zijn in zekere zin de eerste 'moderne' verhalen. Zijn figu-

mythos = woord
= laatste "
logos = woord
= waarheid
poëzie → proza

Ideeën

ren zijn niet 'plat' maar hebben een volledig karakter, met hun sterke en hun zwakke punten, met verschillende motieven en emoties, soms moedig, dan weer terughoudend, eerder echte mensen dan goden. Vrouwen worden met net zoveel medeleven – en net zo compleet – behandeld als mannen; zo zien we bij Helena dat schoonheid net zo goed een vloek kan zijn als een zegen. Maar bovenal zien we bij het verloop van het verhaal dat Odysseus inzichten verwerft – zijn karakter ontwikkelt zich – waardoor hij interessanter, en waardiger, wordt dan de goden. Odysseus laat zien dat hij onafhankelijk van de goden rationeel kan denken.

Hetzelfde proces van rationalisering dat door Homerus voor het eerst werd uitgedrukt, speelde zich ook in het gemeenschapsleven af, met enorme gevolgen voor heel de mensheid. Net als in de *Ilias* en de *Odyssee* speelde oorlog een rol.

Een van de uitvindingen in dat deel van de wereld werd, zoals we al zagen, gedaan door de Lydiërs: muntstukken. Het gebruik raakte snel onder de Grieken verspreid, en door het toenemende gebruik kon rijkdom groeien en kregen meer mensen grond in bezit. Deze grond moest verdedigd worden, en in de 7e eeuw v.C. verschenen er, samen met nieuwe wapens, een nieuw soort strijder en een nieuw soort oorlogvoering. Hier ontwikkelde zich de infanterie van de Griekse legermacht, de zwaarbewapende 'hoplieten' met bronzen helmen, speren en schilden (waaronder de *hoplon*, vandaar de naam). Tot op dat moment bestond een oorlog vooral uit man-tegen-mangevechten, maar nu trokken de hoplieten in formatie gedisciplineerd op in rijen van acht, waarbij de rechterkant van iedere man beschermd werd door het schild van de man naast hem. Viel de strijder, dan werd zijn plaats ingenomen door de man achter hem.⁹ Bovendien kregen steeds meer mannen militaire ervaring. Deze nieuwe manier van oorlogvoering had twee gevolgen. De eerste was dat de oude aristocratie steeds meer macht verloor, en de tweede dat er een groeïende kloof ontstond tussen arm en rijk. Hoplieten moesten voor hun eigen, dure krijgsuitrusting zorgen en kwamen dus uit kringen van welvarende tot rijke grondbezitters.

Dat die kloof steeds breder werd, kwam doordat de grond van Attica, het schiereiland waar Athene op ligt, arm is en niet erg geschikt voor de verbouw van graan. Daarom moesten boeren in slechte jaren lenen van hun rijke burenen. Na de uitvinding van geld leende de boer echter niet meer op ouderwetse wijze een zak graan die hij later terugbetaalde, maar de prijs van een zak graan. Alleen was graan op dat moment schaars – en dus duur – en werd er terugbetaald in een tijd dat er voldoende graan beschikbaar was, en dus goedkoop. Hierdoor konden schulden groeien, en de Attische wet stond toe dat schuldeisers een schuldenaar die in gebreke bleef, in het gevang kon zetten of hem en zijn gezin als slaven kon verkopen. Deze 'rijkeluiswet' was al streng, maar de verspreiding van het schrift en het vastleggen van de wetten onder Draco maakten het nog erger omdat mensen erdoor werden aangemoedigd hun geschreven recht te halen. 'Draconische wetten', werd gezegd, waren met bloed geschreven, ook al had dat oorspronkelijk betrekking op een ander aspect van de wetgeving.¹⁰

Door de sociale misstanden, onder andere deze schuldsavernij, was de ontevredenheid op een gegeven moment zo groot dat de Atheners, die over heel Attica heersten en een republiek als staatsvorm hadden, een grote stap namen: ze benoemden een ti-

Lydiërs
vonden de
muntstukken
uit

nieuwe oorlog:
in formatie
strijden
volgen ↓
① oude aristocratie
verliest macht
② groeiende kloof
tussen arm - rijk

tiran

166

ran. De term *tiran* had oorspronkelijk geen negatieve betekenis. Het was een vermoedelijk uit het Lydisch afkomstige titel en betekende 'baas' of 'heer'. Gewoonlijk verschenen tirannen na een oorlog: hun belangrijkste functie was het eerlijk verdelen van de veroverde grond onder de overwinnaars. In Athene werd in 594 v.C. vanwege zijn grote ervaring Solon gekozen als heerser met onbeperkte macht. Hij was een verre afstammeling van de vroegere koningen en had gedichten geschreven waarin hij de rijken aanviel over hun hebzucht. Zijn eerste daad was het afschaffen van de schuldsavernij en tegelijkertijd liet hij alle schulden kwijtschelden waarbij grond of mensen in onderpand gegeven waren; dat laatste werd ook definitief verboden. Hij verbodde de export van alle landbouwproducten, op olijfolie na waar Athene in zwom, met als argument dat grote landeigenaren hun producten niet elders voor veel geld konden verkopen terwijl hun landgenoten honger leden. Daarnaast wijzigde hij de grondwet. Totdat hij aan de macht kwam, werd Athene geregeerd volgens een tripartiet systeem. Bovenaan stonden negen archonten; daaronder kwam de Raad van Beste Mannen of *aristoi*, die vergaderden over alle belangrijke problemen, en dan was er de Volksvergadering of *ekklesia*. Solon wijzigde de samenstelling van de Volksvergadering; naast landeigenaren mochten daar nu ook kooplieden in plaatsnemen, en het passief kiesrecht van de archonten werd uitgebreid. Bovendien moesten de archonten zich nu jaarlijks verantwoorden voor de Volksvergadering, en alleen zij die hadden voldaan, konden gekozen worden in de Raad. Het hele staatsbestel werd zo veel eerlijker en opener dan het ooit was geweest, en de macht van de Volksvergadering nam aanmerkelijk toe. (Dit is een sterk vereenvoudigde weergave van de Atheense democratie, maar wel blijkt hieruit dat datgene wat wij in de 21e eeuw als democratie beschouwen, eigenlijk een oligarchie met kiesrecht is.)¹¹

De Atheense democratie kan echter niet volledig worden begrepen zonder dat men weet wat een *polis* was, en zonder te beseffen hoe klein – tegen huidige maatstaven – de Griekse stadstaten waren. Zowel Plato als Aristoteles waren van mening dat de ideale *polis* zo'n 5000 burgers moest hebben, en slechts een enkele had er meer dan 20.000. 'Burgers' betekent hier vrije mannen; voor het aantal inwoners moeten hier dus vrouwen en kinderen, buitenlanders en slaven bij worden opgeteld. Peter Jones heeft berekend dat de totale bevolking van Athene in 431 v.C. 325.000 was, en in 317 v.C. 185.000. De grootte van de Griekse *polis* was sterk afhankelijk van het Griekse landschap met zijn talloze eilanden en schiereilanden met al hun zelfstandige gemeenschappen. Maar de *polis* paste ook bij de aard van de Grieken. Terwijl de term oorspronkelijk 'stad' betekende, kreeg hij nu ook de betekenis van 'het hele sociale leven van de inwoners: politiek, cultureel, moreel...'¹² Grieken gingen de *polis* beschouwen als een levenswijze waarin ieder individu zich volledig kon ontplooiën. En ze begrepen nog waar politiek, afgeleid van *politikos*, 'de burger betreffend', voor bedoeld was.¹³

Democratie was in 507 v.C. in Athene geïntroduceerd door Clisthenes en ten tijde van Pericles (ca. 495-429 v.C.) – de zogenaamde gouden eeuw van Athene – was de Volksvergadering oppermachtig. Pericles was een van Athenes grootste generaals, een uitstekend redenaar en een buitengewoon leider. Hij voerde in dat rechters en raadsleden door de staat werden betaald, voltooidde de stadsmuur zodat Athene zo goed als onneembaar werd en, ongebruikelijk voor een militair en politicus (ook al was dit het

21e eeuwse
democratie =
oligarchie
met stemrecht

POLIS

Pericles

Ideeën

Atheense ideaal), hij had belangstelling voor filosofische, artistieke en wetenschappelijke zaken. Tot zijn vriendenkring hoorden Protagoras, Anaxagoras en Phidias, die we allemaal nog tegen zullen komen, terwijl Socrates bevriend was met Alcibiades, beschermeling van Pericles, en met Aspasia, de vrouw waarmee hij morganatisch gehuwd was (dat wil zeggen, zonder dat zij volledige erfrechten had). Pericles herbouwde het Parthenon, waardoor talloze handwerkerslieden werk hadden, en bevorderde zo Athenes gouden eeuw.

De Volksvergadering bestond nu uit alle volwassen mannen die niet vanwege een of andere zware overtreding of misdaad waren uitgesloten. De vergadering was het enige wetgevende lichaam en had de volledige controle over zowel het bestuur als de rechtspraak. Eenmaal per maand werd vergaderd en ieder lid had spreekrecht en kon voorstellen doen. Maar met 5000 of meer leden was een comité noodzakelijk dat zaken voorbereidde, de *boule*. Veel hielp dit niet, aangezien er 500 burgers zitting in hadden die niet waren gekozen maar aangewezen door loting; de bedoeling daarvan was dat de *boule* nooit een eigen identiteit zou krijgen en de zaken van de Volksvergadering zou kunnen verstoren. Er waren nog geen professionele juristen. 'Het principe werd gehandhaafd dat de benadeelde man direct aan zijn medeburgers vroeg om gerechtigheid.'¹⁴ De jury was een selectie uit de Volksvergadering en kon variëren van 101 tot 1001 mannen, afhankelijk van de ernst van de zaak. Hoger beroep was niet mogelijk. Als op de daad geen vastgestelde straf stond, dan stelde de aanklager, als hij de zaak won, een straf voor terwijl de aangeklaagde een andere voorstelde. De jury koos dan tussen die twee. 'Voor de Athener maakten de verantwoordelijkheid voor de eigen besluiten, de uitvoering daarvan en het aanvaarden van de gevolgen onlosmakelijk deel uit van het leven van een vrij man.'¹⁵

Gezien de grootte van Athene was uitvoering van de democratie daar een opmerkelijke – en unieke – prestatie. Niet iedereen vond het een goed systeem – Plato haatte het bijvoorbeeld – en het staatsbestel leek niet op de parlementaire democratie zoals wij die nu kennen. (Om Peter Jones nogmaals aan te halen: de moderne democratie is een oligarchie met kiesrecht.) Dit is een van de redenen waarom een ander Grieks idee, de retorica, niet is blijven bestaan. Retorica was een manier van praten, van bewerken en argumenteren, die onmisbaar was in een democratie met een grote volksvergadering waar het noodzakelijk was om in het debat anderen tot jouw standpunt over te halen. Zij ontwikkelde haar eigen regels en bevorderde welsprekendheid en geheugen, die beide diepgaande invloed hadden op de klassieke literatuur. In oligarchieën met stemrecht, waar de politieke etiquette intiemer is, en cynischer, is voor retorica geen plaats: voor het moderne oor klinkt zij geforceerd en gekunsteld.

Als politiek – democratie – al het beroemdste idee van de Grieken is dat we hebben overgenomen, dan wordt het op de voet gevolgd door natuurwetenschap (*scientia*, 'kennis, (onder)scheiden'), die over het algemeen wordt aangemerkt als het nuttigste gebied van alle menselijke bezigheden. Aangenomen wordt dat de oorsprong in Ionië ligt, de westkust van Klein-Azië en de bijbehorende eilanden. Volgens Erwin Schrödinger zijn hiervoor drie redenen. De eerste is dat deze streek niet tot een bepaalde sterke staat behoorde; sterke staten zijn meestal tegenstander van het vrije denken. De

De oorsprong van menswetenschappen, natuurwetenschappen en filosofie

natuurwetenschap

tweede is dat de Ioniërs zeevaarders waren die op de grens van twee cultuurgebieden woonden en naar beide kanten sterke handelsrelaties onderhielden. Ruil via handel is altijd een grote kracht geweest in het uitwisselen van ideeën, die vaak voortkomen uit het oplossen van praktische problemen – navigatie, vervoersmiddelen, wateraanvoer, handvaardigheden. De derde is dat de streek niet 'vergeven was van priesters'; er was niet, zoals in Babylon en Egypte, een erfelijke, bevoorrechte priesterkaste die er groot belang bij had de status quo te handhaven.¹⁶ Geoffrey Lloyd en Nathan Sivin beweren in hun vergelijking van de vroege wetenschap in Griekenland en China, dat de Griekse filosoof/geleerde minder (financiële) steun genoot dan zijn tijdgenoten in China, die door de keizer in dienst genomen werden en vaak de taak kregen de kalender in het oog te houden, een staatsaangelegenheid. Daardoor waren Chinese geleerden veel meer op hun hoede bij het uiten van hun ideeën en het aanvaarden van nieuwe concepten: ze hadden veel meer te verliezen dan de Griekse, en ze debatteerden zelden zoals de Grieken debatteerden. In plaats daarvan werden in China nieuwe ideeën altijd ingebed in bestaande theorieën, waardoor een 'waterval' van betekenissen ontstond: nieuwe ideeën hoefden nooit te concurreren met oude.¹⁷ In Griekenland daarentegen was sprake van een 'kenniswedstrijd', net als er sportwedstrijden waren.¹⁸ Volgens Lloyd staan er veel meer verklaringen in de eerste persoon enkelvoud in de Griekse wetenschap dan in de Chinese, is er veel meer egotisme, beschrijven individuen hun eigen fouten veel vaker, en bekritisieren ze zichzelf meer.¹⁹ Grieken zetten geleerden voor gek, en zelfs dat had zijn nut.²⁰

Wat deze Ioniërs inzagen was dat de wereld iets was wat begrepen kon worden als men maar de moeite nam er zorgvuldig naar te kijken. Het was geen speelplaats voor de goden die hun gang konden gaan zoals ze wilden, gedreven door liefde, boosheid of wraak. De Ioniërs verwonderden zich over de wereld en, zoals Schrödinger ook al opmerkte, 'dat was iets compleet nieuws'.²¹ De Babyloniërs en de Egyptenaren wisten dan wel heel veel over de banen van de hemellichamen, zij beschouwden ze nog altijd als godsdienstige geheimen.

De allereerste natuurwetenschapper wiens naam we kennen – we spreken over de 6e eeuw v.C. – was Thales van Milete, een stad aan de Ionische kust. Maar de grens tussen harde (natuur)wetenschap en andere kennisreinen is pas aan het begin van de 19e eeuw getrokken. De oude Grieken stelden vragen die op zowel het terrein van de natuurwetenschap als van de filosofie lagen.²² Thales was niet de eerste klassieke wetenschapper die speculeerde over de oorsprong van het universum, maar hij was wel de eerste 'die zijn ideeën in logische, en niet in mythologische termen uitdrukte'.²³ Als koopman die in Egypte was geweest, had hij voldoende geleerd van wiskunde en Babylonische astronomie om in 585 v.C. een volledige zonsverduistering te kunnen voorspellen, die zich dan ook (op 29 mei) voordeed. (Voor Aristoteles, die twee eeuwen later leefde, was dit het beginpunt van de Griekse filosofie.²⁴) Maar Thales is bekender door de wetenschappelijk-filosofische vraag die hij stelde: waar is de wereld van gemaakt? Zijn antwoord – water – was fout, maar het stellen van een zo fundamentele vraag was op zich al innovatief. Het antwoord impliceerde overigens toch iets heel nieuws, namelijk dat de wereld niet uit heel veel verschillende stoffen bestaat (terwijl dat wel zo lijkt), maar uiteindelijk maar uit één stof. Met andere woorden, het universum is niet alleen

Ideeën

Thales v. Milete
↓
waarvan is de
wereld gemaakt?
WATER

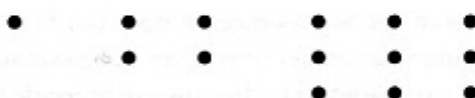
rationeel, en dus kenbaar, maar ook eenvoudig.²⁵ Vóór Thales was de wereld door de goden gemaakt en hun doel kon alleen indirect worden gekend uit de mythen, of – als de Hebreërs gelijk hadden – helemaal niet. Dit was dus een geweldige omslag in het denken, ook al had deze in het begin op slechts weinig mensen enige invloed.

Thales' directe opvolger was ook een Ioniër, Anaximander. Volgens hem kon het universum niet uit een herkenbare stof bestaan (een concept dat niet ver bezijden de waarheid was, zoals veel later pas zou blijken). Water verving hij door een 'ongedefinieerde stof' zonder chemische kenmerken die wij zouden herkennen. Deze koude, vochtige substantie was in het begin omgeven door een hete, droge bast; daardoor ontstond een ontploffing waaruit het universum voortkwam, met de aarde in het midden. De opposities – nat-droog, koud-warm – definieerde hij wel. Dit kan gezien worden als een stap naar een algemeen concept van 'materie'. Anaximander stelde ook een theorie van de evolutie op. Hij verwierp het idee dat mensen indirect afkomstig zouden zijn van de goden en de Titanen (de kinderen van Uranus, een familie van reuzen), en dacht dat alle levende wezens in het water waren ontstaan, 'bedekt met een stekelige schaal'. Toen de zee voor een deel opdroogde, kropen sommige van deze wezens aan land, brak hun schaal open en ontstonden er allerlei nieuwe wezens. Op deze manier, dacht Anaximander, 'was iedere mens oorspronkelijk een vis'.²⁶ Ook hier kan moeilijk worden aangeduid hoe enorm deze verandering in het denken was – de verwerping van goden en mythen als manieren om alles (of wat dan ook) te verklaren en het begin van de observatie als de basis van de rede. Dat de mens van andere dieren afstamde en niet van goden, was een onvoorstelbaar grote breuk met het eerdere denken.

Voor Anaximenes, de derde wetenschapper van de Ioniërs, was aer de oersubstantie, een soort mist waarvan de dichtheid veranderlijk was. 'Wanneer deze erg gelijkvormig is, is hij onzichtbaar voor het oog... Wind steekt op als de aer dicht is, en beweegt door druk. Als hij nog dichter wordt, worden wolken gevormd en verandert hij in water. Hagel verschijnt als het water dat uit de wolken valt, vast wordt, en sneeuw als het vast wordt in een nattere omstandigheid.'²⁷ Met deze redenering is niet veel mis, en zij zou een eeuw later leiden tot de atoomtheorie van Democritus.

Maar vóór Democritus kwam Pythagoras, ook al een Ioniër. Hij groeide op op Samos, een eiland ten noorden van Milete voor de Turkse kust, maar hij emigreerde naar Crotona, in het Griekse Zuid-Italië. Hij deed dat, zei hij, omdat de piratenkoning Polycrates dan wel dichters en kunstenaars naar zijn hof lokte en daar imponerende muren omheen bouwde, maar ook aan het hoofd stond van een zedeloos hof dat Pythagoras, een diepgelovig – om niet te zeggen mystiek – man, haatte. Zijn hele leven lang was Pythagoras een paradoxale ziel. Hij onderwees allerlei bijgelovige zaken – bijvoorbeeld dat je niet met een mes in een vuur moet porren omdat je dan het vuur pijn zou kunnen doen, dat wraak zou nemen. Maar beroemd is hij geworden door de stelling die naar hem is vernoemd. Deze stelling (over hoe je een rechte hoek verkrijgt) was niet zomaar een abstractie: een zuiver rechte hoek is onmisbaar in grote bouwwerken. Zijn belangstelling voor wiskunde leidde tot belangstelling voor muziek en voor getallen. Het was Pythagoras die ontdekte dat door de snaar van een lier op de helft te stoppen, precies een octaaf ontstond, op eenderde een octaaf en een kwint, op eenvierde

twee octaven, op tweederde een kwint en op drierde een kwart, en dat deze noten, in de juiste volgorde, 'ons tot tranen toe kunnen bewegen'.²⁸ Dit verschijnsel overtuigde Pythagoras ervan dat getallen het geheim van het universum behelzen, dat het getal – en niet water of een andere substantie – het basiselement is. Deze mystieke eigenschap van harmonie werd door Pythagoras en zijn volgelingen als schoonheid gedefinieerd. De harmonie van getallen leidde onder meer tot het idee dat wij 'kwadraten' noemen – getallen die als vierkanten kunnen worden voorgesteld:

Maar deze belangstelling leidde Pythagoras ook tot wat we numerologie noemen, geloof in de mystieke betekenis van getallen.

170

De volgelingen van Pythagoras, de pythagoreeërs, begrepen dat de aarde een bol was; vermoedelijk waren ze de eersten die tot deze conclusie kwamen op grond van de vorm van schaduwen tijdens verduisteringen van de maan (waarvan ze wisten dat die zelf geen licht gaf). Ze dachten dat de aarde altijd met dezelfde kant naar het 'Centrale Vuur' van het heelal (niet de zon) gericht was, net als de maan altijd dezelfde kant aan de aarde toont. Daarom zou de helft van de aarde onbewoonbaar zijn. De variërende helderheid van Mercurius en Venus overtuigde Heraclitus (die heel dicht bij de latere pythagoreeërs stond) ervan dat hun afstand tot de aarde varieerde. Deze banen maakten het heelal zo complex en bevestigden dat planeten 'dwaalsterren' zijn, de oorspronkelijke betekenis van de term *asteres planetai*, waarvan ons woord 'planeet' is afgeleid.²⁹

De zoektocht naar waar het universum van is gemaakt, werd voortgezet door de twee grote 'atomisten' Leucippus van Milete (rond 440 v.C.) en Democritus van Abdera (rond 410 v.C.).³⁰ Volgens hen bestond de wereld uit 'een oneindigheid' aan heel kleine atomen die willekeurig in 'een oneindige leegte' bewegen. Deze atomen, lichaampjes die te klein zijn om te zien, bestaan in allerlei vormen en het zijn hun 'bewegingen, botsingen en vluchtige gedaanten' die het grote aantal stoffen vormen en de verschillende verschijnselen die we waarnemen. Met andere woorden, de werkelijkheid is een levenloos stuk machinerie waarin alles dat zich voordoet het resultaat is van willoze materiële atomen die zich naar hun eigen aard voortbewegen. 'Geen geest en geen godheid kan deze wereld binnendringen... Er is geen plaats voor doel of vrijheid.'³¹

Anaxagoras van Clazomenae (ca. 500-ca. 428 v.C.) was maar deels overtuigd door de atomisten. Volgens hem moest er een of ander fundamenteel deeltje zijn: 'Hoe kan haar groeien uit iets dat geen haar is, of vlees uit wat geen vlees is?'³² Maar hij had ook het gevoel dat geen van de bekende vormen van materie – zoals haar of vlees – helemaal zuiver was, dat alles uit een mengsel bestond dat uit de 'oerchaos' was voortgekomen. De menselijke geest, wat voor hem een aparte substantie was, zette hij apart: de geest kon niet zijn voortgekomen uit iets wat geen geest was. Alleen de geest was zuiver in die zin dat die niet met iets anders vermengd was. In 468 of 467 v.C. viel er een

Ideeën

Leucippus
Democritus

Anaxagoras

enorme meteoriet op Lampsacus op het schiereiland Gallipoli in Klein-Azië, en hierdoor schijnt hij nieuwe ideeën te hebben gekregen over het heelal. Hij bedacht dat de zon 'nog zo'n massa is van gloeiende steen', 'groter dan de Peloponnesos', en dat hetzelfde gold voor de sterren die zo ver weg staan dat we hun warmte niet voelen. Hij dacht dat de maan van dezelfde materie gemaakt was als de aarde 'met vlakten en ruw terrein erop'.³³

De argumenten van de atomisten kwamen heel dicht bij de werkelijkheid, al duurde het nog meer dan tweeduizend jaar voordat ze bevestigd werden. (Als theorie was dit, zoals Schrödinger het uitdrukte, de mooiste van alle 'schone slaapsters'.³⁴) Het was misschien onvermijdelijk dat niet iedereen uit die tijd hun ideeën accepteerden. Empedocles van Acragas (ca. 450 v.C.), min of meer tijdgenoot van Leucippus, identificeerde vier elementen, of 'wortels' zoals hij ze noemde, van alle stoffelijke zaken: vuur, lucht, aarde en water, in de mythologie belichaamd door Zeus, Hera, Aidoneus (Hades) en Nestis (Persephone). Vanuit deze vier wortels, aldus Empedocles, 'groeiden alle dingen die waren en zijn en zullen zijn, bomen en mannen en vrouwen, beesten en vogels en watervissen, en ook de zo lang levende goden, de machtigsten in hun voorrechten... Want er zijn alleen deze dingen, en met elkaar nemen ze vele vormen aan.' Maar hij dacht ook dat alleen tastbare materialen, beweging en verandering niet konden verklaren. Daarom introduceerde hij twee bijkomende, immateriële principes: liefde en twist die 'de vier wortels ertoe brengen bijeen te komen en uiteen te vallen'.³⁵

Zoals altijd moeten we van het Ionische positivisme niet meer maken dan het in werkelijkheid was. Pythagoras had zo'n geweldige reputatie dat aan hem allerlei dingen zijn toegeschreven waarvoor hij helemaal niet verantwoordelijk is – zelfs zijn beroemde stelling kan evengoed het werk zijn van één van zijn leerlingen. En deze eerste 'geleerden' zijn ook wel eens vergeleken met een hele vloot bootjes die alle kanten op voeren en alleen met elkaar verbonden waren door hun belangstelling voor onbekende zeeën.

In de *Ilias* en de *Odysee* wordt de pest toegeschreven aan goddelijke bemoeienis (een idee dat meer dan een millennium later door het christendom herhaald zou worden), maar in de verslagen van de veldslagen wordt de behandeling van wonden nauwkeurig beschreven. Volgens Homerus was dat in zijn tijd al het werk van de specialist. Asclepius, door Homerus zelf de grote genezer genoemd, werd naar Grieks gebruik een god en kreeg een eigen cultus. Archeologen hebben meer dan honderd tempels gevonden die aan Asclepius waren gewijd en waar zieken in groten getale naartoe kwamen om te genezen.³⁶

In de 5e en 4e eeuw ontstond er een nieuwe, wereldlijker traditie die in verband gebracht wordt met Hippocrates van Kos (ca. 460-377 v.C.), een nauwkeurig observeerder. (Celsus noemt Hippocrates de man die de geneeskunde heeft losgemaakt van de filosofie.³⁷) In een van zijn verhandelingen bestudeert hij de gevolgen van klimaat en omgeving op uiterlijk en psyche, in een andere – met de titel *De heilige ziekte* – onderzoekt hij epilepsie. Hippocrates wees goddelijke bemoeienis af en schreef deze ziekte toe aan 'natuurlijke oorzaken... Mensen denken dat zij goddelijk is omdat zij haar niet begrijpen... alle ziekten zijn dan goddelijk, en alle zijn menselijk; alle hebben cerdere

Empedocles
vuur
aarde
lucht
water
+
liefde
twist

vuur → Zeus
lucht → Hera
aarde → Aidoneus/Hades
water → Persephone

Hippocrates

oorzaken.' Volgens zijn eigen theorie werd epilepsie veroorzaakt door een blokkade (van slijm) in de aderen van de hersenen.

Vermeedelijk onder invloed van Empedocles stelde de school van Hippocrates de theorie op van de vier humeuren: slijm, bloed, gele gal en zwarte gal 'die in het lichaam de vier elementen [of "wortels"] weerspiegelen van de kosmos: vuur, lucht, water en aarde, en die ieder op zich in verband staan met de fundamentele kwaliteiten hitte, droogte, kou en vocht. Slijm bijvoorbeeld, dat koud is, neemt in de winter in hoeveelheid toe, en daarom komen slijmziekten gedurende de winter vaker voor. De evenwichtige mengeling [van de vier vochten] is de oorzaak van een goede gezondheid, onevenwichtigheid veroorzaakt pijn, en temperamenten verschillen afhankelijk van welk humeur overheerst: flegmatisch [van *phlegma*, "slijm"], sanguïnisch [van *sanguine*, "volbloedig", optimistisch], choleric [van *chole*, "gal"] of melancholisch ["zwartgallig"].' Het zuiveren van het lichaam, bijvoorbeeld door aderlating of met behulp van laxeremiddelen, was de juiste manier om het evenwicht te herstellen, en daarmee de gezondheid.³⁸ De historicus Andrew Burn merkt hierover op: 'Deze theorie zou 2000 jaar lang een enorm schadelijke invloed op de geneeskunde hebben; omdat alles ermee verklaard kon worden, werd de weg geblokkeerd voor verder onderzoek op basis van observatie.' (Hippocrates' methode om een ontwrichte kaak te behandelen, werd in de 19e eeuw in Frankrijk nog steeds toegepast.³⁹) Hippocrates leerde ook dat nauwkeurige observatie van symptomen een belangrijk onderdeel van de geneeskunde uitmaakt – het onderzoeken van het lichaam, de houding, ademhaling, slaap, urine en uitwerpselen, speeksel, en of de patiënt al dan niet hoest, niest, last heeft van winderigheid of verwondingen, enzovoort. De behandeling kon een dieet zijn, maar ook baden of massages behelzen, een kuur van kruiden waaronder braakmiddelen, en slijmoplossende middelen om te hoesten. Maar Hippocrates is misschien wel het bekendst vanwege de eed die afgelegd werd als men op zijn school werd aangenomen. Centraal in de eed staat dat de patiënt altijd op de eerste plaats komt, dat nooit vergif gegeven wordt of abortus opgewekt, en dat men zijn machtspositie nooit mag misbruiken om 'man of vrouw, slaaf of vrij' te verleiden. De eed beschermt de vertrouwelijkheid tussen arts en patiënt zo goed dat artsen het grootste deel van de geschiedenis een zeer hoge status hadden.

Er is niet veel fantasie nodig om te begrijpen hoe schokkend dit alles was voor de mensen die geloofden dat de hemellichamen en de winden goden of hun boodschappers waren. Er werd dan ook door geestelijken tegen deze 'vooruitstrevende' intellectuelen opgetreden die hen van godslastering beschuldigden, en Aristophanes maakte hen bespottelijk in zijn blijspel *De wolken* (423 v.C.). Maar de nieuwe ideeën behoorden tot de nieuwe cultuur van de Griekse *poleis*. Geoffrey Lloyd heeft bijvoorbeeld laten zien dat een woord als 'getuige', zoals dat in de Atheense gerechtshoven werd gebruikt, hetzelfde woord was als dat wat door de vroege wetenschappers gebruikt werd voor 'bewijs', en de term voor 'kruisverhoor' werd aangepast om het verifiëren van een hypothese te beschrijven.⁴⁰

De opkomst van reflectie in Ionië, wat door sommige moderne wetenschappers wel het Ionisch positivisme genoemd wordt, had twee kanten, natuurwetenschap en filo-

4 vochten
4 temperamenten
Slijm - koud flegma
bloed - -sang
7de gal - -chol.
zwarte gal - -mel

sofie, en Thales, Anaximander en Anaximenes kunnen worden beschouwd als de eerste vertegenwoordigers. Zowel wetenschap als filosofie komen voort uit het idee dat er een kosmos was die logisch was, die deel uitmaakte van de natuurlijke orde en na verloop van tijd begrepen kon worden. Volgens Geoffrey Lloyd en Nathan Sivin vonden de Griekse filosofen het concept natuur zelf uit 'om hun superioriteit boven dichters en godsdienstige voormannen te onderstrepen'.⁴¹

Thales en zijn directe opvolgers hadden naar antwoorden op hun vragen gezocht door te observeren, maar het was Parmenides (geboren in ca. 515 v.C.) van Elea (Velia) in Zuid-Italië dat toen deel uitmaakte van *Magna Graecia*, die een echte 'filosofische' methode bedacht. Wat hij precies dacht, is moeilijk te achterhalen, aangezien er maar zo'n 160 regels zijn overgebleven van een leerdicht van zijn hand, *Over de natuur*. Hij was een scepticus, vooral waar het ging om de eenheid van de werkelijkheid en de methode van het observeren als een manier om die te kennen. In plaats daarvan dacht hij antwoorden te krijgen door het denken, door mentale processen, door wat hij noemde de *noema*. Door zijn idee dat denken een goed alternatief was voor wetenschappelijke observatie, onderscheidde hij twee manieren van wetenschap bedrijven, en dat onderscheid bestaat nog steeds.⁴²

Parmenides werd bekend als 'solist'. Feitelijk betekende de term een wijze man (*sophos*) of liefhebber van wijsheid (*philo sophos*), maar onze term 'filosoof' dekt niet de zeer praktische instelling van de sofisten van het oude Griekenland. Volgens classicus Michael Grant vervulden de sofisten de eerste vorm van hoger onderwijs – in de westerse wereld tenminste – aangezien ze zich tot rondreizende leermeesters ontwikkelden die in ruil voor een loon lessen gaven. Dergelijke lessen varieerden van retorica (zodat de leerling zich kon uiten in de Volksvergadering op een manier die in Griekenland hooglijk werd gewaardeerd) tot wiskunde, logica, grammatica, politiek en astronomie. Omdat zij rondreisden, veel leerlingen hadden en telkens onder andere omstandigheden moesten lesgeven, leerden de sofisten verschillende gezichtspunten te verdedigen; dat was een soort sceptisis (niets is met zekerheid te weten) die in de loop van de tijd hun benadering werd. De sofisten benadrukten continu het verschil tussen *physis*, de natuurwetten, en *nomos*, de wetten van Griekenland. (Ze hadden belang bij het benadrukken van dit verschil omdat de natuurwetten onveranderlijk zijn, terwijl de wetten van het land veranderd en verbeterd konden worden door geleerde mensen – dat wil zeggen, door de leerlingen die zij onderwezen en van wie ze hun inkomen kregen.) Het sofisme, dat begon als liefde voor kennis en wijsheid, werd zo de belichaming van 'slim redeneren, ontwikkeld om slechte argumenten in een goed daglicht te zetten'.⁴³

De bekendste van de Griekse sofisten was Protagoras van Abdera in Thracië (ca. 490/485-na 421/411 v.C.). Zijn sceptisis strekte zich zelfs uit tot de goden. 'Ik weet niets van de goden, of ze zijn of dat ze niet zijn, of wat hun vormen zijn.'⁴⁴ (Xenophanes was ook sceptisch geweest: hij vroeg zich af waarom de goden menselijke gedaanten zouden moeten hebben. Dan zouden paarden paardengoden moeten vereren. Volgens hem kon er net zo goed één god zijn als vele.⁴⁵) Protagoras is vermoedelijk echter het bekendst door een andere uitspraak: 'De mens is de maat van alle dingen: van de dingen die zijn wat ze zijn, en van de dingen die niet zijn wat ze niet zijn.'

Socrates

174

Dit was het werkelijke begin van de filosofie, maar de drie Griekse filosofen van wie iedereen de namen kent zijn Socrates, Plato en Aristoteles. Plato beschreef Socrates (ca. 470-399 v.C.) in zijn boek over Protagoras als hij de sofisten belachelijk maakt omdat die, volgens Socrates, meer geïnteresseerd waren in verbaal vuurwerk dan in echte kennisvergaring. Maar net als Parmenides en Protagoras wendde ook Socrates zich uiteindelijk af van de wetenschappelijke observatie om zich te concentreren op wat bereikt kon worden met zuiver denken. Hij heeft echter nooit een boek geschreven en alles wat we van hem weten, weten we van Plato en van Aristophanes, die Socrates in twee blijspelen (waaronder het al genoemde *De wolken*) niet erg vleidend neerzet. Socrates is nu nog vooral bekend vanwege drie zaken: zijn overtuiging dat er een eeuwige en onveranderlijke 'absolute maatstaf' is voor goed en kwaad, en het geloof dat alle natuur naar een doel toewerkt, namelijk naar deze maatstaf; zijn idee dat om de maatstaf te kennen, men zichzelf moet kennen; en vanwege de 'Socratische methode' van het ondervragen van alles en iedereen die hij tegenkwam ('een onbestudeerd leven is het niet waard geweest geleefd te worden'). Socrates deed meer dan woordspelletjes spelen; hij geloofde dat hij de opdracht van de goden had om de mensen te laten denken, en hij speelde dus *mentale* spelletjes om mensen ertoe aan te zetten om te gaan betwijfelen wat ze altijd voor waar hadden aangenomen. Hij zag het als zijn doel om mensen een goed en bevredigend leven te laten leiden, maar zijn kwetsende methoden leidden uiteindelijk tot de beschuldigingen dat hij de democratie en de openbare zeden voor gek gezet had, dat hij nieuwe goden had verzonnen en dat hij de jeugd had opgezet tegen hun ouders. Toen hij in de rechtszaak schuldig bevonden werd, mocht hij volgens de wet zelf een straf voorstellen. Als hij voor verbanning had gekozen, dan was dat ongetwijfeld zijn straf geweest, maar tegendraads als altijd zei hij dat wat hij werkelijk verdiende, een levenslang pensioen was als weldoener van de bevolking, maar dat hij genoeg zou nemen met een boete. Hierdoor voelde de jury zich echter beledigd en die veroordeelde hem – met een grotere meerderheid dan die hem schuldig had verklaard – tot zelfmoord. Na enkele weken, waarin hij volgens Plato mooi over de ziel sprak, dronk hij bij zonsondergang een beker dollekervel.⁴⁶

Plato

Plato, geboren in ca. 429 v.C., wilde dichter worden, maar rond 407 ontmoette hij Socrates, raakte door de oudere man geïnspireerd, en besloot zich aan de filosofie te wijden. Hij reisde veel in Zuid-Italië en op Sicilië en zou allerlei avonturen hebben beleefd; zo zou hij in Aegina gevangengenomen zijn en pas weer vrijgelaten na betaling van een losgeld. Terug in Athene stichtte hij, ongeveer een kilometer buiten de stad achter de Dipyloopoort, zijn beroemde *Academia*, die genoemd werd naar de held Academus wiens graf vlakbij lag. (Er zijn vier beroemde scholen in Athene gesticht: de Academie, het Lyceum, de Stoa en de *kèpos*, de Tuin van Epicurus.) Naast het verdedigen en opschrijven van de ideeën van Socrates zijn bij Plato alle sterke en zwakke kanten te vinden van de benadering van het zuivere denken om de wereld te begrijpen. In tegenstelling tot Socrates schreef hij veel boeken. In *Phaedo* verdedigt hij zijn theorie dat de ziel onsterfelijk is (behandeld in het laatste hoofdstuk); in *Timaeus*, een astronomie, behandelt hij zijn beroemde theorie over de oorsprong van het leven, die hij verhaalt als de mythe van het verzonnen continent Atlantis en hoe de Atheners de in-

Ideeën

boven de ingang v.d. Academie stond geschreven:
"Alleen meetkundigen mogen binnentreden"

vasie van de stierenvererende zeevolkeren afsloegen. Dan vervalt Plato in zijn bekende mystieke intuitionisme als hij zegt dat Timaeus God heeft geïntroduceerd als de intelligente, doelbewuste oorzaak van de hele wereld en haar morele orde, maar soms heersend op een manier die wij nooit kunnen bevatten.⁴⁷ De *Timaeus* zou in het christendom weerklinken (zie hoofdstuk 8).

Plato heeft met veel vernuft ook nagedacht over de wiskunde van de natuur. De kosmos, zei hij, was het handwerk van een goedwillende handwerksman, een rationale god, de Demiurg of Wereldbouwer, de personificatie van de rede. Hij was het die orde schiep uit chaos. Hij leende Empedocles' idee van vier wortels – aarde, water, lucht en vuur – en liet zich beïnvloeden door Pythagoras om te komen tot een universele indeling in drieën. Volgens hem was de gelijkzijdige driehoek de basiseenheid van de wereld. Deze 'geometrische atomisatie' verklaarde zowel stabiliteit als verandering. In zijn tijd was al opgemerkt dat er slechts vijf regelmatige, driedimensionale figuren bestaan: de tetrahedron (een figuur van vier gelijkzijdige driehoeken), de octahedron (acht), de icosahedron (twintig), de kubus (zes vierhoeken) en de dodecahedron (twaalf vijfhoeken). Plato verbond deze met de vier wortels: vuur = tetrahedron, lucht = octahedron, water = icosahedron, aarde (de stabielste) = kubus. Volgens hem moest de dodecahedron worden geïdentificeerd met de kosmos als geheel. Wat hier belangrijk is, is niet de nogal duistere manier waarop Plato vijf vormen met vier wortels in verband brengt, of de wijze waarop hij luchtigjes voorbijgaat aan het feit dat een kubus niet uit gelijkzijdige driehoeken bestaat, maar zijn stelling dat ieder van deze figuren (de 'platonische lichamen') kan worden ontbonden tot driehoeken en op verschillende manieren weer opgebouwd zodat verschillende substanties ontstaan. De stelling ontwikkelt en verfijnt de ideeën van een basismaterie in het universum die ten grondslag ligt aan alle stoffen en die zowel stabiliteit als verandering verklaart. Dat wijkt niet erg veel af van hoe we er nu over denken.⁴⁸

Maar de kern van Plato's leer, waar de grootste invloed van is uitgegaan maar waar hij ook het meest mystiek was, was de theorie van 'ideeën'. Dit woord, dat eigenlijk 'vormen' betekent en afgeleid is van 'zien', werd door Democritus gebruikt om atomen mee aan te duiden, maar Plato gaf er een heel nieuwe betekenis aan. Hij schijnt te hebben gedacht dat hij voortbouwde op zowel Socrates als de pythagoreeërs: Socrates had beweerd dat deugd zelf bestaat, los van deugdelijke mensen; de pythagoreeërs hadden een abstracte orde onthuld, het patroon van getallen dat aan het universum ten grondslag ligt. Hieraan droeg Plato het zijne bij, dat eerst en vooral te maken had met schoonheid. Hij dacht dat het mogelijk was om van de gedachte aan een mooi lichaam over te gaan op een ander, en een ander, en weer een ander tot men uitkwam bij de notie dat er, in een andere werkelijkheid, ideale schoonheid bestond, het idee in zijn zuiverste vorm. De zuivere essentie van de Schoonheid (en andere ideeën zoals Goedheid en Waarheid) kwamen voor de geïnitieerden beschikbaar door studie, zelfkennis, intuïtie en liefde. Voor Plato was de wereld van het zijn georganiseerd op vier niveaus: schaduwen, tastbare voorwerpen, wiskundige voorwerpen en ideeën. Op vergelijkbare wijze bestond kennis in vier vormen: illusie, geloof, wiskundige kennis en dialectiek (onderzoek, discussie, studie, kritiek) – die zouden uiteindelijk toegang verschaffen tot 'de opperste wereld van ideeën'.⁴⁹

Demiurg

de Platonische
175
Wetenschappen

Deze alomvattende theorie had zelfs betrekking op de politiek zoals Plato de ideale stad voor zich zag. In zijn *Politeia* ('Staat') verwerpt hij de vier 'onzuivere' vormen van bestuur (timocratie, oligarchie, democratie en tirannie) en stelt zich in plaats daarvan een systeem voor met het specifieke doel ideale gouverneurs op te leiden. Eerst moesten de mannen vrij zijn om zichzelf te kunnen ontwikkelen zoals Socrates had aangegeven; vrouwen en kinderen behoorden dus gemeenschappelijk alle mannen toe. Daardoor konden de mannen een streng onderwijssysteem volgen: gymnastiek (vanaf zeventien of twintig jaar oud); de theorie der getallen (vanaf twintig tot dertig); en ten slotte de theorie van ideeën (van dertig tot vijfendertig jaar oud). Degene die dit systeem met succes doorloopt, zou in staat zijn om van zijn 35e tot zijn 50e een bestuursfunctie te vervullen om zich daarna aan de studie te wijden.⁵⁰ In zijn laatste werk, *Nomoi* ('Wetten'), gaat Plato nog veel verder. Ook hier voorziet hij een vroege vorm van communisme van bezittingen, vrouwen en kinderen. Maar nu is het voornaamste doel het individu te beschermen tegen 'de tumultueuze aantrekkingskracht van zijn instincten', en daarom waren verordeningen onontkoombaar. Onderwijs, waarvan wiskunde de hoofdmoot vormde, was voorbehouden aan de staat. Vrijheid verdween; vrouwelijke inspecteurs mochten naar believen bij jonge gezinnen binnenvallen. Pederastie, de seksuele omgang van een volwassen man met jongens, werd voorgeschreven (zeer vernieuwend), net als reizen naar het buitenland als men nog geen vijftig jaar oud was. Godsdienst werd verplicht – ongelovigen werden vijf jaar opgesloten in een 'correctiehuis' totdat zij zich erbij neerlegden. Diegenen van wie gedacht werd dat ze niet te corrigeren waren, werden ter dood gebracht.⁵¹

Voor de moderne lezer is het mystieke intuïtionisme van Plato net zo ergerlijk als zijn felheid en rechtlijnigheid en de breedte van zijn interesseveld indrukwekkend zijn. Zijn geschriften gaan over alles, van psychologie en eschatologie tot ethiek en politiek. Plato is vooral belangrijk vanwege zijn invloed. Zo werden in de 1e eeuw n.C. in Alexandrië door Philo en de kerkvaders pogingen ondernomen om het Oude Testament en Plato met elkaar te verenigen om zo, dacht men, het christendom 'tot compleetheid te brengen' (zie hoofdstuk 8). Plato's intuïtie, over verborgen werelden, de onsterfelijkheid van de ziel en zijn idee dat de ziel een aparte substantie was, werden in de loop der eeuwen uitgewerkt door neoplatonisten.⁵² Diezelfde intuïtie zou latere filosofen als Karl Popper irriteren omdat zij dachten dat deze anti-wetenschappelijke benadering meer kwaad deed dan goed. Op dit onderwerp komen we in de Conclusie van dit boek terug.

Aristoteles

'Aristoteles is de reus wiens werken de volgende tweeduizend jaar het Europese denken zouden verlichten én verduisteren.'⁵³ En, zei Daniel Boorstin ook, 'wie zou hebben kunnen denken dat Plato's beroemdste leerling "het veulen dat zijn moeder schopt" (Plato's eigen woorden) zou worden?'

Aristoteles (384-322 v.C.) was een zeer praktisch ingesteld man die weinig op had met Plato's meer intuïtieve en mystieke kant. Ook was hij niet gecharmeerd van de nadruk die de Academie legde op wiskunde. (Boven de ingang stond, volgens de overlevering, de inscriptie: 'Alleen meetkundigen mogen binnentreden.') Hij kwam uit een familie van artsen, en zijn vader, Nicomachus, was de lijfarts van de koning van Mace-

donië, Amyntas, de vader van Philippus II en grootvader van Alexander de Grote. Toen hij wees geworden was, werd Aristoteles voor zijn onderwijs naar Athene gestuurd, waar hij in 367 v.C., 17 jaar oud, arriveerde. Hij sloot zich aan bij de Academie van Plato, maar zijn hele leven bleef hij een buitenstaander. Als *metycus*, 'buitenlandse inwoner', mocht hij in Athene geen huis bezitten.⁵⁴ Hij verbleef twintig jaar aan de Academie. (Er werd geen schoolgeld geheven en een leraar mocht blijven zolang hij in zijn onderhoud kon voorzien.) Hij ging pas weg toen Plato in 347 v.C. overleed. Het geluk lachte hem toen toe, want Philippus II van Macedonië was juist op zoek naar een leraar voor zijn zoon Alexander. 'Het was een ontmoeting die meer gevolgen had moeten hebben dan zij had: de invloedrijkste filosoof van het Westen in zo nauw contact met de toekomstige veroveraar van grote delen van het Midden-Oosten, het grootste rijk van het Westen tot de komst van de Romeinen.' Aristoteles werd er in ieder geval beter van dan Alexander. Volgens Bertrand Russell moet de jonge Alexander 'verveeld zijn geweest door die oude schoolmeester die zijn vader benoemd had om hem uit de problemen te houden'.⁵⁵ Aristoteles werd echter door de Macedoniërs dubbel beloond. Hij werd goed betaald (en stierf rijk), en zij hielpen hem met zijn onderzoek in de biologie. Koninklijke jachtopzieners moesten de wilde dieren van het gebied van een merkteken voorzien zodat hij hun bewegingen kon volgen. Aristoteles sloot in Macedonië ook vriendschap met generaal Antipater, die later zo belangrijk zou zijn.

Nadat Alexander in 336 v.C. de Macedonische troon bestegen had, keerde Aristoteles terug naar Athene. Er was sinds het overlijden van Plato meer dan tien jaar verstreken en de Academie was sterk veranderd. Maar Aristoteles was rijk genoeg om zijn eigen school op te zetten in het Lyceum, oorspronkelijk een gymnasium (sportcomplex) op ongeveer een kilometer van de *agora*, het stadsveld van Athene. Het werd zijn gewoonte om op de openbare weg (*peripatos*) met zijn leerlingen filosofische gesprekken te voeren 'totdat het tijd was voor hun massage met olie'. Net als de Academie had het Lyceum enkele vertrekken voor lezingen, maar er was ook een bibliotheek: volgens de overlevering had Aristoteles de eerste systematisch geordende verzameling boeken. (Mogelijk geloofde hij dat alle kennis in een coherent geheel kon worden gevat, ook al is de huidige indeling van zijn boeken door de Romeinen in de 1e eeuw n.C. gemaakt.) 's Morgens gaf hij lezingen voor serieuze geleerden, maar 's middags was iedereen welkom. De dag werd afgesloten met een *symposium*, een feestmaaltijd die verliep volgens regels die Aristoteles zelf had opgesteld.⁵⁶ Deze maaltijden waren in Athene een instituut, net als clubs dat in latere eeuwen zouden worden. Zelfs de plaatsing van de sofa's en de manier waarop de wijn geschonken werd, waren gebonden aan regels.

Aristoteles verbleef meer dan tien jaar aan zijn Lyceum. In die tijd schreef hij en gaf hij lezingen over een breed scala aan onderwerpen, niet minder indrukwekkend dan de terreinen die Plato bestreek, van logica en politiek tot poëzie en biologie. Zijn poging om alles te classificeren en te tellen wat hij kon, maakte hem tot de eerste encyclopedist. De ironie wil dat Aristoteles' 'gepubliceerde' werken niet bewaard gebleven zijn. Wat is overgeleverd, zijn zijn ochtendlezingen, aangevuld en van noten voorzien door zijn studenten.⁵⁷ Aristoteles moest Athene in de zomer van 323 v.C. verlaten toen de dood van Alexander bekend werd. De Atheense Volksvergadering verklaarde ogen-

blikkelijk de oorlog aan Antipater, Aristoteles' voormalige vriend en steun die nu de macht in Macedonië had. Aristoteles, de *metycus*, werd als Macedoniër beschouwd en was dus verdacht; hij vluchtte naar Chalcis, een Macedonisch bolwerk niet ver ten noorden van Athene. Dit had tenminste tot gevolg, zoals Aristoteles zelf opmerkte, dat de Atheners niet 'tweemaal tegen de filosofie zondigden'.⁵⁸ De eerste keer was de gedwongen zelfmoord van Socrates geweest. Aristoteles overleed een jaar later in Chalcis, 63 jaar oud.

Bertrand Russell vond Aristoteles 'de eerste [filosoof] die als een professor schreef... een professionele leraar, en niet een geïnspireerde profeet'. Aristoteles verving Plato's mystiek door scherpzinnigheid.⁵⁹ Het opvallendste verschil met Plato kwam tot uiting in de politiek. In plaats van Plato's intuïtieve schets van een ideale samenleving waren de theorieën van Aristoteles gebaseerd op onderzoek – bijvoorbeeld op de beschrijvingen door zijn assistent van 158 verschillende politieke systemen die in het hele Middellandse-Zeegebied, van Marseille tot Cyprus, in gebruik waren. Dit onderzoek overtuigde hem ervan dat de ideale stad niet bestond en niet kon bestaan. Geen enkele grondwet was volmaakt, regeringen verschilden naar gelang 'klimaat, aardrijkskundige omstandigheden en historische gebeurtenissen'. Zelf gaf hij de voorkeur aan een vorm van democratie met een regering van uitsluitend mannen die onderwijs genoten hadden.⁶⁰

Zijn neiging om de natuurlijke wereld te classificeren werkte als een dwangbuis voor latere generaties, vooral in de biologie. Hij onderschreef het gezichtspunt dat er een eenheid aan de natuur ten grondslag lag. 'De waargenomen gegevens laten zien dat de natuur geen reeks episodes is, als een slechte tragedie' (*Metaphysica*).⁶¹ Maar tevens dacht hij dat de natuur constant in verandering was. 'Dus weg met de Ideeën (vormen). Het zijn lege praatjes, en als ze bestaan, zijn ze volstrekt irrelevant.' Aristoteles verwierp Plato dus compleet. Zo was voor hem het bestaan van muzikanten niet afhankelijk van een of ander Idee genaamd Muziek. Abstracties bestaan niet echt, zoals bomen of dieren. Ze bestaan alleen in de geest. 'Muzikant-zijn kan alleen bestaan als er muzikanten zijn.'⁶²

Als hij al een mystieke kant had, dan was dat zijn neiging om in alles een doel te zien; zo dacht hij dat iedere diersoort een speciaal doel vervulde, dat het dier om een reden bestond: 'De natuur doet niets voor niets.' Maar verder deed hij zijn uiterste best om logisch te zijn – men kan zelfs beweren dat hij de grondlegger van de logica is geweest. Al noemde hij zijn werkwijze zelf *analytica*, hij was de eerste die uitlegde wat deducerend redeneren is, de methode om conclusies te trekken uit oordelen in formele syllogismen, zoals $A = B$ (een oordeel of premisse), $B = C$ (een tweede oordeel), dus $A = C$ (de conclusie). Volgens hem was deze methode het grondwerktuig om welk subject (onderwerp zonder oordeel) dan ook te begrijpen.⁶³ Logica leidde zijn denken over dieren op twee manieren. Met de hulp van de Macedonische jachttopzieners beschreef (zeer gedetailleerd) en classificeerde hij meer dan vierhonderd diersoorten. Dat deed hij bijvoorbeeld als volgt:

Ideeën

I Dieren met rood bloed

- 1 Levendbarend (zoogdieren en walvisachtigen)
Twee soorten: tweevoetigen en viervoetigen
- 2-4 Eierlegend
 - 2 Vogels: acht soorten
 - 3 Reptielen
 - 4 Vissen

II Dieren met wit bloed

- 5 met zacht lichaam (koppotigen)
- 6 met zacht lichaam bedekt met schalen (schaaldieren)
- 7 met zacht lichaam bedekt met een schelp (schelpdieren)
- 8 insecten (negen soorten) en wormen.

179

De logica (maar eigenlijk dus het gezonde verstand) bracht hem er ook toe om dieren te ontleden, zodat hij hun anatomie kon beschrijven. Deze bezigheid versterkte zijn standpunt dat het leven een eenheid was; hij liet zien dat dieren vanbinnen niet veel van mensen verschillen, en niet veel van elkaar.⁶⁴

Zijn visie op het zijn – het bestaan – was ook nogal voor de hand liggend. Het zijn heeft tien aspecten: substantie, kwantiteit, kwaliteit, verband, plaats, tijd, positie, eigenschap, actie en hartstocht. Het enige mystieke element heeft te maken met substantie en heeft twee kanten: *actie*, 'als de vorm gerealiseerd wordt', en *potentie*, voordat de realisatie plaatsgevonden heeft. Als een beeldhouwer een beeld maakt van brons, 'realiseert' hij de substantie.⁶⁵ Ook dit weerspiegelt Aristoteles' obsessie met doel.

Verandering en doel gelden voor mensen en dieren. Zijn idee van een god was het tegengestelde. Te midden van alle verandering, erboven, erin en eromheen, zag hij een *Onbewogen Beweger*, en dat was God. God was volgens hem zuiver denken, zuivere actie, 'zonder materie, eigenschap of ontwikkeling'. Alles in het universum streefde naar deze staat die overeenkwam met echte schoonheid, intelligentie en harmonie. Deze harmonie was het doel van het leren, en hier kwam hij misschien nog het dichtst bij Plato.⁶⁶ De verzameling lezingen waaruit deze gezichtspunten naar voren komen, werd door Aristoteles zelf 'eerste' of 'primaire' filosofie genoemd. Latere samenstellers namen ze echter op ná een verzameling over *Physica*, 'natuurkunde'; ze zijn dan ook bekend geworden als *Metaphysica*, 'na de natuurkunde'.⁶⁷

Nergens blijkt het gezonde verstand van Aristoteles meer dan uit zijn verhandelingen over ethiek. Volgens hem streefde iedereen naar geluk, maar het was een vergissing geluk te zoeken in genot, rijkdom en respect, zoals de meeste burgers deden. Geluk, harmonie – deugdzaamheid – kwamen voort uit gedrag dat bij de aard van de mens paste; met andere woorden, uit op de rede gebaseerd gedrag. Geluk betekende beheersing van de hartstocht; men moet in het leven altijd naar een gemiddelde positie streven, halverwege tegenovergestelde uitersten. Pierre Lévêque heeft opgemerkt dat Aristoteles er later van beschuldigd is zo 'droog' te zijn ('schrijven als een profes-

sor', zoals Russell het uitdrukte), maar als dit al zo is (maar we hebben alleen zijn aantekeningen), dan maakte zijn vaardigheid om dicht bij de werkelijkheid, het bijzondere en het voor de hand liggende, te blijven zijn eventuele tekortkomingen op dat terrein meer dan goed. Mensen werden volgens hem geboren met potentieel, en met het gebruik van de rede en met de juiste opvoeding/opleiding konden ze ethisch goed zijn. Dit is geheel tegengesteld aan wat het christelijke gezichtspunt zou zijn na Augustinus, met bijvoorbeeld het begrip van de erfzonde.

Dezelfde concentratie op filosofie lag ten grondslag aan de tragedie, een typisch Atheens verschijnsel. 'Andere steden met een democratie ontwikkelden de komedie, maar de tragedie werd in Athene bedacht.'⁶⁸ 'Ondanks dat de muziek en de dans die onmisbaar waren bij deze uitvinding, verloren zijn gegaan, is de tragische poëzie nog steeds een van de belangrijkste theatrale en literaire innovaties ooit. Ze werd ontwikkeld om de diepste gedachten waar mannen en vrouwen toe in staat zijn, tot uiting te brengen, en vooral om hun relaties met de goddelijke krachten te bestuderen en in te schatten.'⁶⁹

Hoewel de stukken van Aeschylus, Sophocles en Euripides – de enige tragedie-schrijvers van wie werk bewaard gebleven is – voor ons klassiekers zijn, waren ze voor de Atheners van het oude Griekenland natuurlijk geheel nieuw; ze verkenden en gaven de nieuwe werkelijkheid weer van democratie, wetenschap en militaire tactiek. De nieuwe wijsheid had gezorgd voor nieuwe relaties van de mens, zowel met de goden als met de medemens. In de klassieke tragedie wordt de menselijke aard geplaatst tegenover de aard van de goden, de vrije wil tegenover de lotsbestemming. Hoewel de mens altijd verliest – gedood of verjaagd door zijn onbenulligheid of zijn opstandigheid tegenover de goden, of door zijn *hubris*, zijn hoogmoed, zijn arrogante zelfverzekerdheid – wordt de dood in de tragedie gebruikt als een middel om zich op de geest te concentreren, om het denken en reflecteren te richten op waarom iets zo heeft kunnen gebeuren. Hoewel het moeilijk is om directe verbanden te leggen tussen de tragedie en de toenmalige politiek, zijn ze er wel. Het drama in Athene is tekenend voor een stap in de evolutie van de zelfverzekerdheid van de mens: is zelfvertrouwen, zoals weerspiegeld in de vooruitgang in wetenschap en filosofie en politiek en wetgeving, hetzelfde als arrogantie? Waar horen de goden te midden van al deze kennis te staan?

De ontwikkeling van het Atheense theater was het directe gevolg van een lange periode van welvaart. We denken althans dat er in Athene welvaart heerste omdat er in die tijd heel veel olijfbomen werden aangeplant. Omdat deze bomen pas na dertig jaar vrucht dragen, wijst het planten hiervan erop dat de mensen optimistisch waren. De groei van de olie-export bevorderde de ontwikkeling van aardewerk waarin de olie vervoerd moest worden. Rond 535 v.C. werd voor het eerst het zogenoemde roodfigurig aardewerk gemaakt. Tot op dat moment waren de figuren in zwart aangebracht en waren details ingekrast. Nu werd het hele oppervlak van het stuk zwart gemaakt en werd dat op de juiste plaatsen weggeschraapt, zodat een rode figuur ontstond. Hierdoor was veel meer variatie en realisme mogelijk.⁷⁰ Maar de welvaart van de internationale olijfoliehandel bereikte ook de gewone boeren, en het was hun ritueel met koorzang en gebarendans ter ere van Dionysus, de god van de wijn wiens bloed ten dienste van de

Ideeën

basis v.h. theater = ritueel ter ere van Dionysus

tragedie
is ontstaan
in Athene

180

Aeschylus
Sophocles
Euripides

welvaart in
Athene
olijfbomen

tragedie > trag-oidē = bokkenzang

mens vergoten werd, dat aan de basis van het vroege theater stond. Tijdens de eredienst voor Dionysus werd meestal een bok geofferd, en het ritueel stond dan ook bekend als de trag-oidē of 'bokkenzang'. Er ligt dus een direct verband tussen offer en tragedie: het primitieve ritueel leeft voort in onze mooiste vorm van theater. In het begin was de trag-oidē een zuiver religieuze aangelegenheid tijdens welke één voorganger verhaalt over de geboorte van het Goddelijke Kind (Dionysus) en 'de overwegingen van zijn vijanden'. Tussen de verschillende episodes zong en danste een koor; het was hun taak bepaalde door de voorganger genoemde onderwerpen te belichten.⁷¹ Al snel volgden vernieuwingen elkaar op. Men ging nu ook verhalen vertellen over andere goden en de dialoog werd geïntroduceerd, meestal tussen de voorganger en de leider van het koor. Rond 534 v.C. introduceerde Thespis nog een verandering: de solostem of hypokrites, de 'acteur op het toneel, hij die doet alsof', speelde nu in zijn eentje verschillende rollen waarvoor hij telkens van masker en kostuum moest wisselen in de kleedtent of skènè, waar ons woord scène van is afgeleid. De hypokrites kon de complexiteit van het verhaal uitbeelden terwijl zijn soli vergezeld gingen van muziek van de dioulos, de dubbele fluit. Het koor, dat nog steeds het grootste deel van de tijd op het toneel stond, zong of danste de emoties die door het verhaal opgeroepen werden.

In Athene werd jaarlijks een feest ter ere van Dionysus gehouden in de schaduw van de Akropolis, en hier werd het tragische drama als regelmatig terugkerend theater geïntroduceerd. Voor het beste stuk en voor technische innovaties werden prijzen uitgedeeld: Thespis was een vroege winnaar vanwege zijn skènè, en Phrynigus won een keer de prijs voor de introductie van rollen van vrouwen (ook al werden die altijd door mannen gespeeld). In hun verkenning van karakter, list en tegenlist ontwikkelden de toneelschrijvers de gewoonte om tetralogieën te schrijven, die bestonden uit drie tragedies gevolgd door een saterspel.⁷²

De eerste van de drie grote Atheense tragedieschrijvers was Aeschylus (525/524-456 v.C.) met zijn 'rijke en veelbetekenende' taalgebruik. Hij introduceerde de tweede acteur, waardoor de dialoog minder stijf werd en realistischer, wat aan de spanning bijdroeg; ook maakte hij gebruik van de dramatische mogelijkheden van het vertragen.⁷³ De vroege toneelstukken bezaten niet veel drama, onthulling of opwinding zoals wij die termen gebruiken. Gewoonlijk werd het centrale dilemma al vroeg in het stuk aangegeven en draaide de rest van het spel om de reacties van de figuren. Maar in bijvoorbeeld *De Perzen* komt Aeschylus pas na 300 regels met het kernprobleem. Toch wordt de climax altijd al ruim voor de helft van het stuk bereikt.⁷⁴ In een catalogus worden 72 tragedies van Aeschylus opgesomd, maar er zijn er nu nog maar zeven van bekend.

Sophocles (ca. 496-406 v.C.) was de zoon van Sophilus, een succesrijke wapensmid uit Colonus bij Athene. Misschien heeft hij bij Aeschylus gestudeerd, maar hij kende in ieder geval Pericles, die hem enkele belangrijke posten gaf: belastinginnehmer, generaal, priester en ambassadeur. Toen hij zich aan het schrijven had gezet, was hij niet minder succesvol: met zijn 120 stukken won hij 24 prijzen, en het is op zich een tragedie dat van al zijn stukken er ook slechts zeven bewaard gebleven zijn.⁷⁵ Hij introduceerde na Aeschylus twee nieuwigheden. Hij stond een derde acteur toe, waardoor zijn stukken wonnen aan complexiteit en diepte. Maar niet minder indringend was dat hij voor

Thespis

skènè = kleedtent

Aeschylus

Sophocles

zijn stukken mythen gebruikte die het publiek kende. Daardoor was hij in staat om de techniek van de 'tragische ironie' te ontwikkelen en te verfijnen – dat wil zeggen: het publiek weet wat er gaat gebeuren, maar de figuren op het toneel nog niet. Dit voert de spanning op en bevordert de reflectie bij het publiek, omdat de toeschouwers de menselijke visie op de gebeurtenissen kunnen vergelijken met het bekende gezichtspunt van goden en lotsbestemming. Een dergelijke dubbelzinnigheid maakte de tragedie aantrekkelijk, en doet dat nog steeds. Aristoteles beschouwde de tragedie *Oedipus Rex* als het beste toneelstuk, omdat het handelde over zelfkennis en onwetendheid, en vanwege de dramatische spanning. Natuurlijk hebben we ook nu nog te maken met de invloed die het stuk, dankzij Freud en zijn oedipuscomplex, heeft gehad. Het hoofdthema van Sophocles was echter dat de mens vaak gevangenzit tussen krachten die groter zijn dan hij. Helden kunnen falen.

Euripides
182

Euripides (485/480-406 v.C.), de derde van de grote tragedieschrijvers, was informeler en scherper. Hij kwam uit een familie van erfelijke priesters en was in Athene veel meer buitenstaander dan Sophocles; met zijn ongeveer negentig stukken heeft hij slechts weinig prijzen gewonnen. Het bekendst is *Medea*, dat handelt over een nieuw thema in het Griekse drama: de vreselijke hartstochten die een vrouw die groot onrecht is aangedaan, in een feeks kunnen transformeren. Zijn doel is niet zozeer om het verschil te laten zien tussen *hubris* (hoogmoed) en andere emoties, maar te tonen hoe de menselijke persoonlijkheid kan veranderen door gevoelens van wraak en genoegdoening. Euripides is meer geïnteresseerd in berekende machinaties van de mens dan in de meer arbitraire en grillige krachten van de goden. Het resultaat is dat de mens bij Euripides belangrijker is dan bij zijn voorgangers en dat psychologie belangrijker is dan lotsbestemming.⁷⁶ (*Medea* was overigens geen Griekse maar afkomstig uit de buurt van de Zwarte Zee; dit stuk kan dan ook een verwijzing geweest zijn naar 'barbaars' gedrag. Zie hoofdstuk 10.)

Geschiedenis

De werken van Homerus en de grote tragedieschrijvers waren gebaseerd op mythen. Ze bevatten een behoorlijk deel werkelijke geschiedenis, zoals in het geval van Troje, maar niemand weet precies hoeveel. Het waren echter ook de Grieken die de echte geschiedenis hebben uitgevonden, die van de mythen werd losgemaakt, ook al was het nog geen geschiedenis zoals wij de term nu gebruiken.

Herodotus

Herodotus (ca. 480-425 v.C.) wordt algemeen beschouwd als 'de vader van de geschiedenis', ook al hield hij vermoedelijk iets te veel van een goed verhaal om helemaal betrouwbaar te zijn. Hij kwam uit een familie van dichters uit Halicarnassus, het huidige Bodrum in Turkije aan de Egeïsche kust, en had zichzelf ten doel gesteld te schrijven over de oorlogen van de Grieken. Zijn negen delen tellende *Historiën* beginnen met vier delen voorgeschiedenis vanaf de mythische tijd tot en met de oorlogen tussen de Grieken en volkeren in het oosten. Ze eindigen met de invasies op het Griekse vasteland van de Perzen onder Darius I (490 v.C.) en Xerxes I (480-479 v.C.). Zo gaf Herodotus een overzicht van wat er volgens hem met de Grieken ooit gebeurd was tot zijn eigen geboorte. Naast het fundamentele principe om de mythen los te maken van de geschiedenis, zijn er drie redenen waarom zijn werk opvalt. De eerste was zijn onderzoeksmethode (het woord *historia* betekent oorspronkelijk 'onderzoek'): hij reisde

Ideeën

veel, raadpleegde archieven en ooggetuigen waar hij kon, controleerde het terrein (op namen en de ligging van het slagveld) en las literaire bronnen. De tweede had hij van Homerus afgekeken: beide partijen in de strijd hadden verhalen die de moeite waard waren, met hun eigen helden, goede aanvoerders, slimme wapens en tactieken. En de derde was dat hij was geobsedeerd – net als Homerus en de tragedieschrijvers – door hubris, de hoogmoed van de mens. Hij dacht dat alle mensen die 'hoogvliegers' waren, een zekere arrogantie bezaten die de goden zou ontstemmen.⁷⁷ Deze benadering, plus zijn geloof in goddelijke interventie, brachten hem weliswaar tot veel onjuiste conclusies over oorzaken en uitkomsten van veldslagen, maar ze kwamen wel min of meer overeen met de verwachting van zijn lezers, en zijn luchtige stijl zorgde ervoor dat zijn werk enorm populair was.

Thucydides Thucydides (ca. 460/455-ca. 400 v.C.) vernieuwde de geschiedschrijving op twee manieren. Ook hij koos een oorlog als thema, maar hij koos er één uit zijn eigen tijd: hij vond daarmee de eigentijdse geschiedenis uit. Volgens hem waren de Peloponnesische Oorlogen (431-404 v.C., tussen Athene en Sparta) het allerbelangrijkste wat ooit gebeurd was. Hij had niet Herodotus' aandacht voor geschiedkundige details, maar – en dat was zijn tweede innovatie – hij ruimde weinig tot geen plaats in voor goden bij de slag. 'In tegenstelling tot Herodotus vond Thucydides intelligentie het belangrijkste in militaire aangelegenheden. Het woord gnome, dat begrijpen of oordelen betekent, komt meer dan driehonderd keer in het boek voor, en keer op keer worden intelligente mannen geprezen, met name Themistocles, Pericles en Theramenes.⁷⁸ Hierdoor kwam Thucydides tot het inzicht dat oorlog twee soorten oorzaken heeft, de zichtbare oorzaken en de onderliggende oorzaken; de laatste identificeerde hij als de angst van Sparta voor de expansie van Athene. Het maken van dit onderscheid tussen wat wij aanleiding en oorzaak zouden noemen, terwijl de goden werden genegeerd, was een enorme stap in het politieke denken. 'In die zin is Thucydides dan ook wel de stichter van de politieke geschiedenis genoemd.'⁷⁹

Gouden Eeuw Net als welvaart een factor was in het ontstaan van het Griekse drama, zo droeg de vrede bij aan het ontstaan van de gouden eeuw van de klassieke kunst. Rond 450 v.C. was Athene na een periode van oorlogen weer veilig. De stadstaat stond nu aan het hoofd van een confederatie, de Delisch-Attische Zeebond (vanaf 478/477 v.C.) waarin de andere stadstaten tribuut, een soort belasting, dienden te betalen in ruil voor bescherming door de Atheense vloot tegen aanvallen van met name de Perzen. In 454 v.C. besteedde Pericles, de grote Atheense veldheer en aanvoerder, een deel van zijn tribuut aan uitvoerige restauraties na de verwoestingen van eerdere oorlogen: hij wilde van Athene een voorbeeld voor de rest van Griekenland maken.⁸⁰ Nooit zou de stad meer zo mooi worden.

In kunst en architectuur waren rond de eeuwwisseling van de 6e en de 5e eeuw v.C. zuiver pragmatische en technische uitvindingen gedaan en verbeteringen aangebracht. Zo waren het driehoekige fronton (driehoekige geveltop), vierkante metopen (versierde vlakken in een frons), verschillende typen zuilen, kariatiden (beelden van vrouwen die het fronton als zuilen ondersteunden), stadsplanning en rode figuren op aardewerk bedacht. En net als in andere perioden van de geschiedenis zou gebeuren

(in de Renaissance bijvoorbeeld), leefde er een groter aantal talenten dan gewoonlijk op min of meer hetzelfde moment: Euphronius, Euthimides, Myron, Phidias, Polyclitus, Polygnotus, en de Berlijnse, Niobiden- en Achilles-schilders (van wie de werkelijke namen onbekend zijn en die zijn genoemd naar hun mooiste werken). Deze gelukkige samenloop van omstandigheden resulteerde in een gouden eeuw van de kunst in de wereld die wij nu eerbiedig 'klassiek' noemen. Hieruit kwam de Telesterion (een grote hal) in Eleusis voort, de tempels van Poseidon in Sounium en die van Nemesis in Rhamnus, de beroemde tempel van Zeus in Olympia met zijn even befaamde beeld, de tempel van Apollo in Bassae, maar bovenal het Odeon in Athene (het originele, niet het bouwwerk van die naam dat er nu staat), en de tempels van Hephaestus en Dionysus. Dan noemen we nog niet de complete nieuwe opbouw van wat er op de heilige heuvel, de Akropolis, staat, het Parthenon. Deze werken zijn natuurlijk niet toe te schrijven aan één kunst, maar aan vele kunsten.

184

Parthenon

De grote tempel, het Parthenon (van *partenos*, 'maagd'), is gebouwd op een plaats die altijd al aan de godin Athene, de beschermster van de stad, gewijd was. Haar volledige naam was *Athena Polias*. Ze was niet alleen godin van de oorlog maar ook van de vruchtbaarheid. De architect Ictinus en de bouwmeester Callicrates schiepen enkele optische illusies om de tempel nog indrukwekkender te maken dan hij al was. Zo leunen de zuilen enigszins naar binnen en zijn ze onder het kapiteel bolvormig afgewerkt, waardoor ze hoger lijken. De robuuste Dorische zuilengangen zijn gecombineerd met de smallere en elegante Ionische friezen, en tempel en ingang (de *propylaea*) lijken ook hierdoor nog groter en hoger. Het succes van het Parthenon, met het beeld van de Jongen van Kritios (de beeldhouwer) en het Erechtheion (een tempel), en de Griekse stijl in het algemeen kan worden afgeleid uit het feit dat het verreweg de meest geïmiteerde stijl ter wereld is.

Phidias

Phidias, de beeldhouwer die de reliëfs op de friezen en de vrijstaande beelden in de tempel heeft ontworpen, was de eerste van drie beeldhouwers die het beeldhouwwerk uit het midden van de 4e eeuw v.C. in Athene zo beroemd gemaakt hebben – de anderen waren Myron en Polyclitus. De fries van Phidias (die hij ontwierp waarna hij door zeventig beeldhouwers werd uitgevoerd), was oorspronkelijk 158 m lang; hiervan is 128 m overgebleven, waarvan het grootste deel in het British Museum in Londen te vinden is. Afgebeeld is het grootste feest van Athene, de *Panathenaea*, dat eens per vier jaar werd gehouden en waarbij het nieuwe gewaad voor de godin, dat door de maagden van Athene geweven was, naar de Akropolis gebracht werd. Op de twee frontons staan de geboorte van Athene en haar conflict met Poseidon, de god van de zee, over de heerschappij over Attica. Maar het meesterwerk van Phidias was het vrijstaande beeld van *Athena Parthenos*, twaalf meter hoog en gemaakt van goud en ivoor (*chryselephantinon*); het was misschien wel de eerste keer dat deze materialen hiervoor werden gebruikt. Zoals zoveel is het beeld verloren gegaan, maar het is bekend van de beschrijving van Pausanias, van kleine kopieën en van munten. Om haar schouders draagt ze haar magische korte geitenvel, haar *aegis*. Phidias beeldde zichzelf als kale man uit op haar schild, een voorbeeld van *hubris* waardoor hij naar Olympia moest vluchten. Daar ontwierp hij een tweede beeld van goud en ivoor, dit keer van Zeus. Dit werd eeuwen later naar Constantinopel gebracht, waar het tijdens een brand is

Ideeën

vernietigd. Maar weer weten we hoe het eruitgezien moet hebben door munten en replica's. Zeus' uitdrukking was zo subtiel en vriendelijk, werd gezegd, 'dat hij het grootste verdriet kon troosten' en het beeld werd beschouwd als een van de zeven wereldwonderen.⁸¹

Op het hoogtepunt van deze gouden eeuw beeldde de beeldhouwkunst 'ideaal realisme' uit, schoonheid zoals die zou moeten bestaan. De twee voornaamste vormen waren het mannelijk naakt (*kouros*) en de geklede vrouwenfiguur, meestal een godin (*korè*). Het mannelijk naakt schijnt afkomstig te zijn van Naxos en Paros, eilanden waar veel kalksteen en marmer voorkomen, waardoor het scheppen van grote beelden mogelijk is. De vrouwenfiguur kwam in Athene zelf tot ontwikkeling, maar pas nadat Ioniërs naar de stad waren gekomen op de vlucht voor de Perzische invasie van Ionië in 546 v.C.⁸² De traditie van de *kouros* is gebaseerd op het feit dat sportwedstrijden in het oude Griekenland een vorm van eredienst waren: door onderling de strijd aan te gaan, namen de deelnemers deel aan een religieuze ceremonie. Wedstrijden hadden dus een mystieke component, maar vanuit artistiek oogpunt was het belangrijker dat lichamen – en dan vooral atletische mannenlichamen – in een religieus licht werden gezien. Het perfect gevormde lichaam werd als een deugd beschouwd, kenmerk van iemand met bijna goddelijke kracht. Daarom probeerden kunstenaars lichamen zo realistisch mogelijk uit te beelden; spieren, haar, geslachtsdelen, voeten, handen en ogen werden met de grootste zorgvuldigheid gehouwen. Maar het valt te betwijfelen of zij daarvoor één model uitkozen – vermoedelijk combineerden zij kenmerken van verschillende mannen om de ideale man te vormen; het werden mensen met bovenmenselijke schoonheid – als de goden. Dit principe is hetzelfde als dat van de vormen in Plato's theorie. Het beroemdste voorbeeld van deze periode is wel de *Discobolus*, de Discuswerper, van Myron, die vermoedelijk deel uitmaakte van een groep en waarvan alleen Romeinse kopieën bewaard zijn gebleven. Het gespannen moment vlak voordat de atleet in actie komt, is schitterend getroffen. In het rationele Athene was het een deugd als men zijn hartstochten in bedwang had, zoals de goden. En dat werd in de beelden uitgedrukt.⁸³

Roodfigurig aardewerk, zoals het genoemd wordt, is vermoedelijk rond 530 v.C. in Athene geïntroduceerd. Het kleurgebruik is precies tegenovergesteld aan dat van de voorgaande periode: in plaats van een zwarte figuur op een rode ondergrond (de fijne klei van Ceramicus in Attica bevat veel ijzer, waardoor bij het bakken de rode kleur ontstaat), krijgen we nu een rode figuur op een zwarte achtergrond. Tegelijkertijd wordt het graveermes vervangen door het penseel. Hierdoor kan veel gedetailleerder gewerkt worden en is veel meer flexibiliteit in het onderwerp, in houdingen en uitdrukkingen mogelijk.⁸⁴ Griekse vazen waren in de hele mediterrane wereld populair. Afgebeeld werden scènes uit mythen, maar ook wel uit het dagelijks leven – huwelijken, begravingen, liefdesscènes, sportwedstrijden, mensen die aan een put staan te roddelen. Hierdoor weten we wat voor oorhangers de mensen droegen, hoe de mannen vóór de wedstrijd hun penis opbonden, op wat voor muziekinstrumenten gespeeld werd, welke haardracht populair was. De zeer gewaardeerde Atheense dichter Critias maakte een lijst van de producten uit verschillende staten die in de 5e eeuw

aardewerk
met rode
figuren

Critias

Citaten: lijst van meest gewaardeerde producten in 5e eeuw v/C

v.C. het meest gewaardeerd werden: meubelen van Chios en Milete, gouden bekers en bronzen sierstukken uit Etrurië, de strijdwagens van Thebe, het alfabet van de Feniciërs, en uit Athene het pottenbakkerswiel en 'het kind van klei uit de oven, het fijnste aardewerk, de zegen van het huishouden'.⁸⁵

De ontwikkeling van de Griekse schilderkunst moet waarschijnlijk worden beschouwd als een ontwikkeling van de vaasdecoraties, van de 'pioniersstijl' van Euphronius via de Niobide-schilder naar de Berlijnse schilder en zijn leerling, de Achilles-schilder. Tekenwijze en onderwerp worden steeds vrijer en gevarieerder terwijl ze hun teerheid en beheerste stemming nooit helemaal verliezen. Hoewel het aardewerk vaak prachtig is, zijn de voorwerpen op de eerste plaats documenten en dan pas kunstwerken. Geen enkel oud volk heeft zo intiem verslag gedaan van zichzelf als de Grieken in hun beschilderingen van hun aardewerk. Het kan wel de eerste vorm van volkskunst zijn geweest.

186

Sir John Boardman heeft opgemerkt dat voor de Grieken de beleving van kunst niet hetzelfde was als voor ons. Er bestond een eenvormigheid in het klassieke Griekenland die wij saai zouden vinden, 'alsof alle steden van de 21e eeuw zouden bestaan uit art-nouveaubouwwerken'. Aan de andere kant waren alle Griekse kunstvoorwerpen erg mooi afgewerkt – er was niets 'kitscherigs of goedkoops' aan de Griekse kunstbeleving. Vermoedelijk werd veel openbare kunst als vanzelfsprekend beschouwd: de mythologische verhalen waren bekend, weinigen konden lezen, en vooral beeldhouwwerk zou gediend hebben als alomane wezige geschiedenis.⁸⁶

In de klassieke kunst gaan twee zaken hand in hand. Op de eerste plaats is dat de zuivere observatie van de natuurlijke wereld, van de kleinste details van de anatomie tot de schikking van een boeket bloemen, de uitdrukking van schrik, lust of sluwheid, de bewegingen van honden, paarden of muzikanten, en veel daarvan niet zonder humor. Dit alles had een karakteristiek van ongeunsteldheid en een toenemende beheersing van de gebruikte materialen. Dat is duidelijk te zien aan de manier waarop kleding in beeldhouwwerken wordt behandeld. Griekse beeldhouwers ontwikkelden zich tot meesters in het weergeven van kleding in steen, de manier waarop de kleden vielen om daarmee de vorm van het menselijk lichaam daaronder zowel te verbergen als te onthullen. (Het beeld van een vrouw die haar sandaal aanraakt, van de tempel van Athena Nike op de Akropolis, is een fantastisch voorbeeld.) Maar buiten al dit geobserveerde realisme heeft het beeldhouwwerk ook de eigenschap van beheersing, te zien aan de serene harmonie van de figuren, een 'in toom gehouden hartstocht' die de Grieken zo waardeerden omdat het die andere grote prestatie belichaamde – de ontdekking van het intellect, van de rede, als een stap voorwaarts.⁸⁷ Deze beheersing wordt soms foutief opgevat als emotioneel afstandelijk, koud, en zeker in latere eeuwen is de klassieke kunst (en haar epigoon uit nog latere eeuwen, het 'classicisme') vaak gesteld tegenover 'romantiek', alsof twee soorten gevoel tegenover elkaar staan. Maar dan begrijpt men de Grieken niet (noch het classicisme). Zij maakten een onderscheid tussen *techne*, wat beeldend kunstenaars konden, en *sophia*, wat dichters en muzikanten konden, maar de kunstenaars waren daarom nog niet zonder passie. Om een tragedie van Phrynichus, *De inname van Milete*, moesten de Atheners zo huilen dat het stuk verboden moest worden.⁸⁸ De Grieken waardeerden zelfbeheersing omdat ze wisten waar hartstocht toe

Wasteke kunst:
① observatie

② beheersing

Ideën

kon leiden. (Plato wilde de emotie 'tot zwijgen brengen' omdat zij koel, rationeel denken in de weg staat.) Dit is waar de klassieke Griekse kunst over gaat.

De Grieken kenden veel vrouwelijke goden – niet op de laatste plaats Athene. Maar de ideeën over vrouwen, seks en geslacht waren heel anders dan de onze, en vrouwen speelden zo goed als geen rol in het openbare leven. Ze werden niet als volledige burgers beschouwd en konden dus niet rechtstreeks deelnemen aan de politiek, en ze bezaten geen land; ze waren tot hun huwelijk eigendom van hun vader, en daarna van hun echtgenoot. Als een vader voor haar huwelijk overleed, werd ze eigendom van diens naaste mannelijke familielid. Als een man 's avonds uitging naar een *symposium* – een diner met vaak serieuze conversaties – bleef zij thuis; zij kon gezelschap krijgen van *hetairai*, onderlegde vrouwen die als gezelschapsdames werden ingehuurd. Aristoteles dacht, net als alle Grieken, dat vrouwen inferieur waren aan mannen.⁸⁹ Een wetenschapper heeft zelfs beweerd dat de Griekse mannenwereld nerveus werd van vrouwen als 'bezoedelende elementen' die in de werken van Aeschylus, Sophocles, Euripides en Aristophanes voorkomen om 'de orde in de mannensamenleving te ondermijnen'.⁹⁰ De afgelopen jaren is veel onderzoek gedaan naar sociale verschillen tussen de geslachten, de zogenoemde genderstudies, in het oude Griekenland. Er schijnt een spanning te hebben bestaan tussen het idee van de liefhebbende, kinderen barende vrouw en de wilde, onbeheerste, emotionele vrouw als Medea.

De beeldhouwer Praxiteles (midden 4e eeuw v.C.) introduceerde het vrouwelijk naakt in de kunst – wat vermoedelijk het meest voorkomende onderwerp van de westerse kunst zou worden. Tevens verfijnde hij de techniek van het werken in marmer; hij polijfde vlakken om huid uit te beelden, de vrouwenhuid met name, met groot realisme en een hint – eigenlijk meer dan een hint – naar erotiek. De Knidia, het beeld van Aphrodite dat Praxiteles in ca. 364/361 v.C. maakte voor het schiereiland Cnidus (Knidos) aan de Turkse kust, is door Plinius de Oudere beschreven als 'het mooiste beeld ter wereld dat ooit is gemaakt'.⁹¹ Het was zeker een van de invloedrijkste; jammer genoeg is het verloren gegaan.

Was de houding van mannen ten aanzien van vrouwen bij de oude Grieken er een van afstandelijkheid, dat was zeker niet het geval ten aanzien van andere mannen. In het hele land, en dus niet alleen in Athene, was een relatie tussen een oudere man en een jongere mannelijke geliefde heel normaal en gebruikelijk, één van de redenen waarom er zoveel mannelijke naakten, *kouroi*, zijn gebeeldhouwd. Plato laat Phaedrus beweren dat 'het machtigste leger ter wereld' zou bestaan uit paren van mannelijke geliefden, en in de 4e eeuw v.C. werd iets dergelijks daadwerkelijk gesmeed – het Heilige Verbond van Thebe –, dat direct de slag bij Leuctra won. 'Rond dergelijke relaties werd een hele opvoedkundige filosofie gesponnen'.⁹² Net als bij genderstudies is er een explosie van onderzoek op dit terrein geweest.

Gezien het belang van de Griekse nalatenschap moeten we hier misschien opmerken dat wetenschappers in de afgelopen tijd drie keer hebben beweerd dat de Grieken zelf sterk van buitenaf zijn beïnvloed. De eerste keer was het de Duitse historicus Walter Burkhardt die in 1984 enkele specifieke terreinen van het Griekse leven afbakende die

vrouwen
in Griekse (ad)

Praxiteles
re de
vrouwelijk
naakt
uitbeelde

volgens hem al door de beschavingen van het Midden-Oosten gevormd waren. Zo beweerde hij dat het Hebreeuwse en het Assyrische woord voor de Grieken, *Jawan* en *Iawan*, 'Ionisch', onmiskenbaar aantoonde dat er tussen de gebieden contact geweest was. Homerus maakt in de *Odyssee* melding van de *Phoinikes* ('Feniciërs'), mensen van Sidon, als de makers van kostbaar vaatwerk van metaal. De hoplieten droegen een wapenrusting die sterk leek op die van de Assyriërs. De Griekse namen van de letters van het alfabet (*alpha*, *bèta*, *gamma*, enz.) zijn Semitische woorden, net als zoveel andere leenwoorden in het Grieks, bijvoorbeeld *chrysos* ('goud') en *chiton* ('kledingstuk', verwant met het woord 'katoen'). De Akkadische gewichtseenheid *mena* werd de Griekse *mna*, en *harasu*, 'krassen' of 'graveren', werd *charaxai*, waar uiteindelijk ons woord 'karakter' van is afgeleid. Het idee van de eed van Hippocrates is, volgens Burkhart, overgenomen van de Babylonische tovenaars, net als het gebruik om dingen ter bescherming te begraven onder bouwwerken (dat, zoals we al zagen, in de Natufische cultuur is ontstaan). Controversiëler is dat Asclepius dezelfde geweest zou zijn als *Az(u)gal-lat(u)*, 'de grote geneesheer' in het Akkadisch, terwijl Lamia wel eens *Lamashtu*, een vrouwelijke demon in het Midden-Oosten kan zijn geweest. Burkhart geeft talloze voorbeelden op dit niveau, en ten slotte ziet hij ook nog overeenkomsten tussen de *Odyssee* en de *Ilias* aan de ene, en het Gilgamesjepis aan de andere kant.⁹³

In 1987 heeft Martin Bernal, hoogleraar Staatsbestuur aan de Columbia University in New York, in zijn *Black Athena* beweerd dat Noord-Afrika, en dan vooral het oude Egypte – waar verscheidene zwarte dynastieën hebben geregeerd – de voornaamste invloed geweest is op het klassieke Griekenland. De stierencultus zou volgens hem in Egypte zijn ontstaan voordat hij naar de Minoïsche cultuur op Kreta verspreid werd. Ook hij keek naar leenwoorden en naar overeenkomsten tussen Egyptische werken en bijvoorbeeld *De smekelingen* van Aeschylus. Kephisos, een veel voorkomend woord voor rivieren en beken in Griekenland, is volgens hem afgeleid van Kbh, 'een gewone Egyptische riviernaam, "fris".' In een hoofdstuk over Athene beweert hij dat de naam Athene is afgeleid van het Egyptische HtNt: 'In de oudheid werd Athene altijd geïdentificeerd met de Egyptische godin Nt of Neit. Beiden waren maagdelijke godinnen van het water, weven en wijsheid.' En zo gaat het door over stijlen in het aardenwerk, militaire uitdrukkingen en de betekenis van sfinxen.⁹⁴ Bernal werd nog zwaarder bekritiseerd dan Allen Bloom vanwege slecht wetenschappelijk onderzoek en valse interpretatie van gegevens en data, en voor het nooit verschijnen van een vervolg, zoals hij had beloofd.

De derde keer dat een grote invloed van buiten op Griekenland werd verdedigd, was in 1997, toen M.L. West zijn *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth* publiceerde. West ziet ook grote overeenkomsten tussen bijvoorbeeld het Gilgamesjepis en de *Ilias*, tussen Gilgamesj en Odysseus, en tussen de werken van Sappho en die van Babylonische dichters.⁹⁵ Hiermee wil hij niet de prestaties van de Grieken afzwakken, maar ze wel in een bredere context plaatsen; tevens toont hij aan dat, ondanks Bernal, de invloed van het Midden-Oosten en de Balkan over het algemeen groter wordt geacht dan die van Noord-Afrika. Een dergelijke achtergrond is noodzakelijk om te weten waar sommige van de Griekse ideeën vandaan gekomen zijn, maar dat doet niets af aan het belang van die ideeën.

In 322 v.C. stierf Aristoteles. In 1962 gaf Isaiah Berlin, historicus van ideeën in Oxford, een reeks lezingen aan de universiteit van Yale die later in boekvorm gepubliceerd is. Hierin merkte hij op dat na de dood van Aristoteles een grote verandering in Griekenland plaatsvond. 'Ongeveer zestien jaar later begon Epicurus les te geven in Athene, en na hem Zeno, een Feniciër uit Kition op Cyprus. Binnen enkele jaren zijn hun filosofische scholen de dominerende in Athene. Het is alsof de politieke filosofie plotseling totaal verdwenen was. Er is niets meer over de stad, of over de opvoeding van de burgers om hun taken in de stad te vervullen... De notie van bevrediging als sociaal en openbaar noodzakelijk, verdwijnt spoorloos. Binnen twintig jaar vinden we gelijkheid in plaats van hiërarchie; in plaats van nadruk op de superioriteit van specialisten, de leer dat iedere man de waarheid zelf kan ontdekken en een net zo goed leven kan leiden als iedere andere man; in plaats van nadruk op intellectuele talenten... ligt die nu op de wil, morele kwaliteiten, karakter;... in plaats van het sociale leven, het innerlijk leven; in plaats van politieke verplichting... zien we nu het idee van individuele zelfvoldoening, het loven van soberheid, een puriteinse nadruk op plicht... nadruk op het feit dat de hoogste van alle waarden gemoedsrust is, individuele verlossing die niet verkregen wordt door kennis in de zin van vergaren, niet door de geleidelijke toename van wetenschappelijke informatie (zoals Aristoteles onderwees)... maar door een plotselinge verlichting – het schijnen van een licht van binnen. Mannen kunnen worden onderscheiden in verlichte en niet-verlichte.'⁹⁶

Volgens Berlin is dit de geboorte van het Griekse individualisme geweest, een van de drie grote keerpunten in de westerse politieke theorie (de andere twee zullen we nog tegenkomen). In de Griekse klassieke periode was het heel gewoon, zegt Berlin, dat menselijke wezens vooral werden begrepen in sociale termen. Door iedereen – filosofen, tragedieschrijvers, geschiedkundigen – werd algemeen aanvaard dat 'het normale leven van de mens het geïnstitutionaliseerde leven van de polis' is. 'Men moet niet zeggen dat een burger zichzelf toebehoort,' aldus Aristoteles in *Politeia*, 'maar dat allen tot de polis behoren, aangezien het individu deel uitmaakt van de polis.'⁹⁷ Epicurus zegt hierover echter iets heel anders: 'De mens is niet van nature aangepast om in burgergemeenschappen te leven.'⁹⁸ Niets, voegt hij hieraan toe, is doel op zichzelf, behalve individueel geluk. Recht, belasting, stemrecht – deze hebben geen waarde op zich anders dan hun gebruikswaarde voor het geluk dat ze het individu kunnen verschaffen. Onafhankelijk zijn is alles. In het verlengde hiervan streefden de stoïcijnen, volgelingen van Zeno, naar *apathia*, hartstochteloosheid – het was hun ideaal om onbewogen te zijn, koel, afstandelijk en onkwetsbaar. 'De mens is als een hond die voor de kar is gespannen; als hij verstandig is, rent hij ermee voort.'⁹⁹ Zeno, wiskundige en de eerste stoïcij, onderwees dat de mens in zichzelf moest kijken omdat er niets anders was om naar te kijken, en om de wetten van *physis*, de natuur, te volgen en geen enkele andere. De samenleving was een grote blokkade op weg naar het allesoverheersende levensdoel – zelfvoldoening. Zeno en zijn volgelingen predikten extreme individuele vrijheid – promiscuïteit, homoseksualiteit, incest, barbarisme. De menselijke wet is irrationeel, 'niets voor de wijze man'.¹⁰⁰

Volgens Berlin waren de gevolgen van deze breuk enorm. 'Voor het eerst wint het idee terrein dat politiek een smerig beroep is, de wijzen en de goeden niet waardig. De

gelijkheid i.p.v.
hiërarchie
soberheid i.p.v.
specialisatie
wil, moraal, karakter
i.p.v. intellect

189
innerlijk leven i.p.v.
sociaal leven
indiv. zelfvoldoening
i.p.v. politieke
verplichting

politiek es '07
smerig beroep

scheiding tussen ethiek en politiek wordt absoluut... Niet de openbare orde maar het persoonlijk welzijn is het enige wat ertoe doet.¹⁰¹ Hij erkent dat de meeste historici het erover eens zijn dat deze verandering zich voordeed omdat Philippus II van Macedonië en zijn zoon Alexander de Grote bij hun veroveringen zoveel stadstaten verwoest hadden dat de polis als gemeenschap onbetekenend geworden was. Nu de oude, bekende referentiekaders verdwenen waren en de mens midden in een enorm rijk was komen te staan, lag het voor de hand aan persoonlijk welzijn te denken. De mens trok zich in zichzelf terug.¹⁰²

Berlin was het hier niet mee eens. Volgens hem gebeurde het allemaal te snel. Bovendien waren de polis niet door Alexander en zijn vader verwoest – er werden zelfs nieuwe gebouwd.¹⁰³ In plaats hiervan, constateert Berlin, kwamen nieuwe ideeën op, te beginnen bij Antiphon, een sofist van het einde van de 5e eeuw, en bij Diogenes, die zich tegen de polis verzette omdat hij geloofde dat alleen de echt onafhankelijke mens vrij was, 'en alleen vrijheid maakt gelukkig'. Slechts de opbouw van een privé-leven kan de diepste behoeften bevredigen van de mens, die geluk en waardigheid alleen kan bereiken door de natuur te volgen, en dat betekent het negeren van kunstmatige stelsels.¹⁰⁴ Berlin vraagt zich af of dit idee niet uit het Midden-Oosten afkomstig was, omdat Zeno afkomstig was uit de Fenicische kolonie op Cyprus, Diogenes uit Babylon, en anderen die langs dezelfde lijnen dachten uit Sidon, Syrië en van de Bosporus. ('Niet één enkele stoïcijn was in het oude Griekenland geboren.')

Maar wat de herkomst ook was, de revolutie van ideeën kende vijf kernelementen. Het eerste is dat politiek en ethiek van elkaar werden gescheiden. 'De natuurlijke eenheid is nu niet langer de groep... maar het individu. Het gaat nu om zijn behoeften, wensen, oplossingen en toekomst.' Het tweede is dat het enige werkelijke leven het innerlijk leven is – het uiterlijke leven is onbelangrijk. Het derde is dat de ethiek de ethiek is van het individu, hetgeen leidt tot het op prijs stellen van privacy, wat op zijn beurt leidt tot een van de belangrijkste ideeën over vrijheid volgens welke we nu leven, namelijk dat grenzen getrokken moeten worden waarbinnen de staat zich nergens mee mag bemoeien. Het vierde is dat politiek werd gedegradeerd tot iets wat de getalenteerde mens onwaardig is. En het vijfde is dat er een fundamentele scheiding ontstond tussen het gezichtspunt dat er een wederzijdse band tussen mensen bestaat en de visie dat alle mensen eilandjes zijn. En sindsdien heeft er altijd een fundamenteel politiek onderscheid tussen mensen bestaan.

'Klassiek' is op zichzelf een idee. In de 21e eeuw verwijst de term naar een maatstaf van uitmuntendheid en een bepaalde smaak: klassieke muziek, klassieke rock, klassiekers – boeken die we allemaal gelezen zouden moeten hebben, ongeacht de tijd waarin ze zijn geschreven; en er zijn zelfs klassieke auto's. Als we iets 'klassiek' noemen, dan bedoelen we de beste in zijn soort, goed genoeg om ook in de toekomst nog als maatstaf te dienen. Maar als we praten over het klassieke Griekenland, dan hebben we het over het oude Griekenland in het algemeen, en Athene in het bijzonder, in de 5e eeuw v.C., over de namen en ideeën die in dit hoofdstuk aan de orde zijn geweest.¹⁰⁵ En die ideeën en gebruiken waren toen allemaal nieuw, maar hebben de tand des tijds weerstaan, zoals Allan Bloom het uitdrukt. In hoofdstuk 9 zullen we zien dat het de eer-

Ideeën

Stoïcijnen
waren afkomstig
uit Azië.

190

Stoïcijn =
5 kernpunten

① politiek en
ethiek scheiden

② innerlijk leven
is het echte leven

③ privacy

④ politiek is slecht

⑤ alle mensen
zijn eilandjes

bied van de Romeinen voor de Griekse levenswijze was waardoor het begrip 'klassiek' ontstond, het idee dat het beste wat in het verleden is bedacht en opgeschreven en gebeeldhouwd en geschilderd, de moeite waard is om te bewaren en te gebruiken. We hebben veel aan de Romeinen te danken, maar dit is misschien wel het beste antwoord aan hen die Allan Bloom en zijn medestanders aanvielen omdat zij de prestaties van 'dode, blanke, Europese mannen' in kleine stadstaten 2500 jaar geleden zo hoog prezen. De Duitse wetenschapshistoricus Theodor Gomperz: 'Bijna heel onze intellectuele opvoeding is afkomstig van de Grieken. Een grondige kennis van hun herkomst is een onbetwistbare voorwaarde om ons van hun vergaande invloed te bevrijden.'¹⁰⁶